

C. CORNELIUS

TACITUS K

DE MORIBUS GERMANORUM,

E T

DE VITA AGRICOLÆ;

EX EDITIONE

GABRIELIS BROTIER

ad alteram Joh. Aug. Ernesti
collatâ.

L O N D I N I,

M. DCC. LXXXVIII.

[Handwritten signature]

B R E V I A R I U M
L I B E L L I
DE SITU, MORIBUS,
ET POPULIS GERMANIÆ.

I. *GERMANIÆ situs.* II. *Incolæ. Nominis origo.* III. *Carmina, barditus : variæque antiquitates.* IV. *Corporum habitus.* V. *Soli natura.* VI. *Germanorum arma.* VII. *Reges, duces, sacerdotes.* VIII. *Feminarum constantia & veneratio.* IX. *Dii, Mercurius, Hercules, Mars, Isis. Simulacra nulla.* X. *Auspicia, sortes : ex equis, e captivis præsagia.* XI. *Consultationes publicæ & conventus.* XII. *Pœnæ. Jus.* XIII. *Scutum, framea juvenibus data. Principum comites : eorum virtus & fama.* XIV. *Gentis bellica studia.* XV. *Pacis artes, venatio & otium. Collata principibus munera.* XVI. *Vicorum domorumque forma. Specus, suffugium hiemî, & receptaculum frugibus.* XVII. *Hominum, feminarumque vestitus.* XVIII. *Severa matrimonia. Dos a marito data.* XIX. *Adulterii pœna, maritis permissa.* XX. *Liberorum educatio. Successionis leges.* XXI. *Patris, propinqui amicitiae inimicitiaeque susceptæ. Homicidiorum pretia. Hospitalitas.* XXII. *Viêtus : ebrietas : rixæ : in conviviis consultationes.* XXIII. *Potus, cibi.* XXIV. *Juventæ ludicrum. Aleæ furor.* XXV. *Servi, libertini.* XXVI. *Agro- rum cultus & partitio. Anni tempora.* XXVII. *Fu- nera. Hæc hætenus in commune.* XXVIII. *Sin-*

gularum gentium instituta. Galli, olim validi, in Germaniam transgressi. Helvetii, Boii, Gallica gens. Avarischorum, Oforum incertum genus. Treveri, Nervii, Germanicæ originis populi, ut & Vangiones, Triboci, Nemetes, Ubii. XXIX. Batavi, Cattorum proles. Mattiacorum gens. Decumates Agri. XXX. Catti, militari disciplinâ præcipui. XXXII. Uspii, Tencteri, equitatu præstantes. XXXIII. Bructerorum sedes a Chamavis & Angrivariis occupatæ. XXXIV. Dulgibini. Chasuari. Frisii majores & minores. XXXV. Chauci, pacis studiosi. XXXVI. Cherusci & Fosi, a Cattis victi. XXXVII. Cimbrorum parva civitas, gloria ingens. XXXVIII. Suevorum mores. XXXIX. Semnonum religio. XL. Langobardi. Reudigni. Aviones. Angli. Varini. Eudoses. Suardones. Nuithones. Herthi, seu Terræ matris, commune sacrum. XLI. Hermunduri. XLII. Narisci. Marcomanni. Quadi. XLIII. Marsigni. Gothini. Osi. Burii. Lygiorum civitates. Arii. Helvecones. Manimi. Elysi. Nabarvali. Alcis numen. Gothones. XLIV. Suionum civitates. XLV. Mare pigrum. Æstii succinum legunt. Sitones, quibus femina imperat. XLVI. Peucini. Venedi. Fenni. Eorum feritas & paupertas. Hominum monstra, Hellusii, Oxiones.

Libellum hunc scripsit Tacitus

A.U.C. J.C.

DCCCLI. 98. Coss. { M. COCCEIO Nervæ Aug. IV.
 { M. ULPIO Trajano Cæsare II.

C. C O R N E L I I
T A C I T I
DE SITU, MORIBUS,
ET POPULIS GERMANIÆ
L I B E L L U S.

GERMANIA omnis a Gallis Rætisque & Pannoniis, Rheno & Danubio fluminibus, a Sarmatis Dacisque, mutuo metu, aut montibus separatur. Cetera Oceanus ambit, latos sinus, & insularum immensa spatia complectens, nuper cognitis quibusdam gentibus, ac regibus, quos bellum aperuit. Rhenus, Ræticarum Alpium inaccessio ac præcipiti vertice ortus, modico flexu, in Occidentem versùs, septemtrionali Oceano miscetur. Danubius, molli & clementer edito montis Abnobæ jugo effusus, plures populos adit, donec in Pon-

ticum mare sex meatibus erumpat : séptimum enim os paludibus hauritur.

II. IPSOS Germanos indigenas crediderim, miniméque aliarum gentium adventibus & hospitiiis mixtos: quia nec terrâ olim, sed classibus advehebantur, qui mutare sedes quærebant; & immensus ultrâ, utque sic dixerim, adversus Oceanus raris ab orbe nostro navibus aditur. Quis porrò, præter periculum horridi & ignoti maris, Asiâ, aut Africâ, aut Italiâ relictâ, Germaniam peteret? informem terris, asperam cælo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit. Celebrant carminibus antiquis (quod unum apud illos memoriæ & annalium genus est) “ Tuistonem deum, terrâ
“ editum, & filium Mannum, originem
“ gentis conditoresque. Manno tres filios
“ adsignant, e quorum nominibus proximi
“ Oceano Ingævones, medii Hermiones,
“ ceteri Istævones vocentur.” Quidam autem, licentiâ vetustatis, “ plures deo or-
“ tos, pluresque gentis appellationes, Mar-
“ fos, Gambrivios, Suevos, Vandalios” adfirmant: “ eaque vera & antiqua nomina,
“ Ceterùm Germaniæ vocabulum recens,
“ & nuper additum: quoniam, qui primi

“ Rhenum transgressi Gallos expulerint,
“ ac nunc Tungri, tunc Germani vocati
“ sint: ita nationis nomen, non gentis,
“ evaluisse paullatim, ut omnes, primùm
“ a victore, ob metum, mox a seipsis in-
“ vento nomine, *Germani* vocarentur”.
“ Fuisse apud eos & Herculem” memo-
rant; primumque omnium virorum forti-
um ituri in prœlia canunt.

III. SUNT illis hæc quoque carmina,
quorum relatu, quem *Barditum* vocant,
accendunt animos, futuræque pugnae for-
tunam ipso cantu augurantur: terrent
enim, trepidantve, prout sonuit acies. Nec
tam voces illæ, quàm virtutis concentus,
videntur: adfectatur præcipuè asperitas
soni, & fractum murmur, objectis ad os
scutis, quò plenior & gravior vox reper-
cussu intumescat. Ceterùm & “ Ulixem”
quidam opinantur, “ longo illo & fabu-
“ loso errore in hunc Oceanum delatum,
“ adisse Germaniæ terras, Asciburgium-
“ que, quod, in ripâ Rheni situm, hodie-
“ que incolitur, ab illo constitutum, nom-
“ inatumque ΑΣΚΙΠΤΡΙΟΝ. Aram quin-
“ etiam Ulixi consecratam, adjecto La-

4 C. CORNELII TACITI

“ertæ patris nomine, eodem loco, olim
 “repertam: monumentaque, & tumulos
 “quosdam, Græcis literis inscriptos, in
 “confinio Germaniæ Rætiæque adhuc
 “exstare”: quæ neque confirmare argu-
 mentis, neque refellere in animo est: ex
 ingenio suo quisque demat, vel addat fi-
 dem.

IV. IPSE eorum opinionibus accedo,
 qui “Germaniæ populos nullis aliis alia-
 “rum nationum conubiis infectos, pro-
 “priam, & sinceram, & tantum suî simi-
 “lem gentem exstitisse” arbitrantur. Un-
 de habitus quoque corporum, quamquam
 in tanto hominum numero, idem omnibus:
 truces & cærulei oculi, rutilæ comæ, mag-
 na corpora, & tantum ad impetum valida:
 laboris atque operum non eadem patien-
 tia: minimèque sitim æstumque tolerare,
 frigora atque inediam cælo solove adfue-
 verunt.

V. TERRA, etsi aliquantò specie dif-
 fert, in universum tamen aut silvis hor-
 rida, aut paludibus fœda: humidior, quàm
 Gallias, ventosior, quàm Noricum ac Pan-
 noniam aspicit: satis ferax, frugiferarum
 arborum impatiens, pecorum secunda, sed

plerumque improcera: ne armentis quidem suus honor, aut gloria frontis: numero gaudent: eæque solæ & gratissimæ opes sunt. Argentum & aurum propitii an irati dii negaverint, dubito. Nec tamen adfirmaverim nullam Germaniæ venam argentum aurumve gignere: quis enim scrutatus est? possessione & usu haud perinde adficiuntur. Est videre apud illos argentea vasa, legatis & principibus eorum muneri data, non in aliâ vilitate, quàm quæ humo finguntur: quamquam proximi ob usum commerciorum aurum & argentum in pretio habent, formasque quasdam nostræ pecuniæ agnoscunt, atque eligunt: interiores simplicius & antiquius permutatione mercium utuntur. Pecuniam probant veterem, & diu notam, Serratos, Bigatosque. Argentum quoque magis, quàm aurum sequuntur, nullâ affectione animi, sed quia numerus argenteorum facilius usui est promiscua ac vilia mercantibus.

VI. NE ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis, aut majoribus lanceis utuntur: hastas, vel ipsorum vocabulo *frameas* gerunt, angusto

6 C. CORNELII TACITI

& brevi ferro, sed ita acri, & ad usum habili, ut eodem telo, prout ratio poscit, vel cominus vel eminus pugnent: & eques quidem scuto frameâque contentus est: pedites & missilia spargunt, plura singuli, atque in immensum vibrant: nudi, aut fagulo leves: nulla cultûs jactatio: scuta tantum lectissimis coloribus distinguunt: paucis loricae: vix uni alterive cassis, aut galea. Equi non formâ, non velocitate conspicui: sed nec variare gyros, in morem nostrum, docentur. In rectum, aut uno flexu dextros agunt, ita conjuncto orbe, ut nemo posterior sit. In universum aestimanti, plus penes peditem roboris: eoque mixti proeliantur, aptâ & congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum, quos ex omni juventute delectos ante aciem locant. Definitur & numerus: centeni ex singulis pagis sunt: idque ipsum inter suos vocantur: & quod primò numerus fuit, jam nomen & honor est. Acies per cuneos componitur. Cedere loco, dummodo rursus instes, consilii quàm formidinis arbitrantur. Corpora suorum etiam in dubiis proeliis referunt. Scutum reliquisse præcipuum flagitium: nec aut facris adesse, aut concilium inire

ignominioso fas : multique superstites bel-
lorum, infamiam laqueo finierunt.

VII. REGES ex nobilitate ; duces ex vir-
tute sumunt. Nec regibus infinita, aut li-
bera potestas : & duces exemplo potiùs
quàm imperio : si prompti, si conspicii, si
ante aciem agant, admiratione præsumunt. Ce-
terùm, neque animadvertere, neque vin-
cire, ne verberare quidem, nisi sacerdoti-
bus permissum : non quasi in pœnam, nec
ducis jussu, sed velut deo imperante, quem
adesse bellantibus credunt : effigiesque, &
signa quædam, detracta lucis, in prælium
ferunt. Quodque præcipuum fortitudinis
incitamentum est, non casus, nec fortuita
conglobatio turmam aut cuneum facit, sed
familiæ & propinquitates : & in proximo
pignora : unde feminarum ululatus audiri,
unde vagitus infantium : hi cuique sanctis-
simi testes, hi maximi laudatores. Ad ma-
tres, ad conjuges vulnera ferunt : nec illæ
numerare, aut exigere plagas pavent. Ci-
bosque & hortamina pugnantibus gestant.

VIII. MEMORIÆ proditur quasdam
acies, inclinatas jam, & labantes, a feminis
restitutas, constantiâ precum, & objectu
pectorum, & monstratâ cominus captivi-

tate, quam longè impatientiùs feminarum suarum nomine timent: adeò, ut efficacius obligentur animi civitatum, quibus inter obfides puellæ quoque nobiles imperantur. Inesse quinetiam sanctum aliquid, & providum putant: nec aut consilia earum aspernantur, aut responsa negligunt. Vidi-
mus, sub divo Vespasiano, Veledam, diu apud plerosque numinis loco habitam. Sed & olim Auriniam, & compluris alias venerati sunt, non adulatione, nec tamquam facerent deas.

IX. DEORUM maximè Mercurium colunt, cui certis diebus, humanis quoque hostiis litare fas habent. Herculem ac Martem concessis animalibus placant: pars Suevorum & Isidi sacrificat. Unde causa & origo peregrino sacro, parum comperi, nisi quòd signum ipsum in modum liburnæ figuratum, docet advectam religionem. Ceterùm, nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani oris speciem adsimulare, ex magnitudine cælestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant, deorumque nominibus appellant secretum illud: quod solâ reverentiâ vident.

X. AUSPICIA, sortesque, ut qui maximè,

observant. Sortium consuetudo simplex : virgam, frugiferæ arbori decisam, in furculos amputant, eosque, notis quibusdam discretos, super candidam vestem temere ac fortuitò spargunt : mox, si publicè consuletur, sacerdos civitatis, sin privatim, ipse paterfamilias, precatus deos, cælumque suspicieus, ter singulos tollit, sublato, secundùm impressam antè notam, interpretatur. Si prohibuerunt, nulla, de eâdem re, in eundem diem, consultatio: sin permissum, auspiciorum adhuc fides exigitur. Et illud quidem etiam hîc notum, avium voces, volatusque interrogare. Proprium gentis, equorum quoque præfagia ac monitus experiri: publicè aluntur iisdem nemoribus ac lucis, candidi, & nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro curru sacerdos, ac rex, vel princeps civitatis, comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli auspicio major fides, non solùm apud plebem, sed apud procures, apud sacerdotes. Se enim ministros deorum, illos conscios putant. Est & alia observatio auspiciorum, quâ gravium bellorum eventus explorant. Ejus gentis, cum quâ bellum est, captivum quoquo modo interceptum, cum electo popularium suorum

patriis quemque armis committunt: victoria hujus, vel illius, pro præjudicio accipitur.

XI. DE minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes: ita tamen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur. Coeunt, nisi quid fortuitum & subitum inciderit, certis diebus, cùm aut inchoatur luna, aut impletur: nam agendis rebus hoc auspiciatissimum initium credunt. Nec dierum numerum, ut nos, sed noctium computant. Sic constituunt, sic condicunt: nox ducere diem videtur. Illud ex libertate vitium, quòd non simul, nec ut jussi conveniunt, sed & alter, & tertius dies cunctatione coeuntium absumitur. Ut turbæ placuit, confidunt armati. Silentium per sacerdotes, quibus tum & coercendi jus est, imperatur. Mox rex, vel princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis, quàm jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur: sin placuit, frameas concutiunt. Honoratissimum assensûs genus est, armis laudare.

XII. LICET apud concilium accusare

quoque, & discrimen capitis intendere. Distinctio pœnarum ex delicto: proditores & transfugas arboribus suspendunt: ignavos, & imbelles, & corpore infames, cœno ac palude, injectâ insuper crate, mergunt. Diversitas supplicii illuc respicit, tamquam scelera ostendi oporteat, dum puniuntur, flagitia abscondi. Sed & levioribus delictis, pro modo, pœna: equorum pecorumque numero convicti multantur: pars multæ regi, vel civitati, pars ipsi qui vindicatur, vel propinquis ejus exsolvitur. Eliguntur in iisdem conciliis & principes, qui jura per pagos vicosque reddunt. Centeni singulis ex plebe comites, consilium simul & auctoritas, adsunt.

XIII. NIHIL autem neque publicæ neque privatæ rei, nisi armati agunt. Sed arma sumere non antè cuiquam moris, quàm civitas suspecturum probaverit. Tum in ipso concilio, vel principum aliquis, vel pater, vel propinquus scuto frameâque juvenem ornant: hæc apud illos toga, hic primus juventæ honos: ante hoc domûs pars videntur, mox reipublicæ. Insignis nobilitas, aut magna patrum merita, principis dignationem etiam adolescentulis adsignant. Ceteri

robustioribus ac jampridem probatis aggregantur: nec rubor inter comites aspici. Gradus quinetiam & ipse comitatus habet, iudicio ejus, quem sectantur: magnaue & comitum æmulatio, quibus primus apud principem suum locus; & principum, cui plurimi & acerrimi comites. Hæc dignitas, hæ vires, magno semper electorum juvenum globo circumdari, in pace decus, in bello præsidium. Nec solùm in suâ gente cuique, sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat: expetuntur enim legationibus, & muneribus ornantur, & ipsâ plerumque famâ bella profligant.

XIV. CUM ventum in aciem, turpe principi virtute vinci; turpe comitatu, virtutem principis non adæquare. Jam verò infame in omnem vitam ac probrosum, superflitem principi suo ex acie receffisse. Illum defendere, tueri, sua quoque fortia facta gloriæ ejus adsignare, præcipuum sacramentum est. Principes pro victoriâ pugnant: comites pro principe. Si civitas, in quâ orti sunt, longâ pace & otio torpeat; plerique nobilium adolescentium petunt ultro eas nationes, quæ tum bellum aliquod

gerunt; quia & ingrata genti quies, & faciliùs inter ancipitia clarescunt, magnumque comitatum non nisi vi belloque tueare: exigunt enim principis sui liberalitate illum bellatorem equum, illam cruentam victricemque frameam. Nam epulæ, & quamquam incompti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt. Materia munificentiae per bella & raptus. Nec arare terram, aut exspectare annum, tam faciliè persuaseris, quàm vocare hostes & vulnera mereri: pigrum quinimmo & iners videtur sudore acquirere, quod possis sanguine parare.

XV. QUOTIENS bella non ineunt, non multum venatibus, plus per otium transigunt, dediti fomno, ciboque. Fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegatâ domûs, & penatium, & agrorum curâ feminis senibusque, & infirmissimo cuique ex familiâ, ipsi hebent: mirâ diversitate naturæ, cùm iidem homines sic ament inertiam, & oderint quietem. Mos est civitatibus, ultro ac viritim conferre principibus, vel armentorum, vel frugum, quod pro honore acceptum, etiam necessitatibus subvenit. Gaudent præcipuè finitimarum gen-

tium donis, quæ non modò a singulis, sed publicè mittuntur: electi equi, magna arma, phaleræ, torquesque. Jam & pecuniam accipere docuimus.

XVI. NULLAS Germanorum populis urbes habitari, fatis notum est: ne pati quidem inter se junctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. Vicos locant, non in nostrum morem, connexis & cohærentibus ædificiis: suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium, sive incitiâ ædificandi. Ne cæmentorum quidem apud illos, aut tegularum usus: materiâ ad omnia utuntur informi, & citra speciem, aut delectationem. Quædam loca diligentius illinunt terrâ, ita purâ ac splendente, ut picturam ac lineamenta colorum imitetur. Solent & subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi & receptaculum frugibus: quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt: & si quando hostis advenit, aperta populatur: abdita autem & defossa, aut ignorantur, aut eo ipso fallunt, quòd quærenda sunt.

XVII. TEGUMEN omnibus sagum, fi-

bulâ, aut, si desit, spinâ confertum. Cetera inteſti, totos dies juxta focum atque ignem agunt. Locupletiffimi veſte diſtinguuntur, non fluitante, ſicut Sarmatæ ac Parthi, ſed ſtriſtâ & ſingulos artus exprimente. Gerunt & ferarum pelles, proximi ripæ negligenter, ultiores exquiſitiùs, ut quibus nullus per commercia cultus. Eligunt feras, & detracta velamina ſpargunt maculis pellibusque belluarum, quas exterior Oceanus, atque ignotum mare gignit. Nec alius feminis quàm viris habitus, niſi quòd feminæ ſæpiùs lineis amictibus velantur, eoſque purpurâ variant, partemque veſtitùs ſuperioris in manicas non extendunt, nudæ brachia ac lacertos: ſed & proxima pars peſtoris patet.

XVIII. QUAM QUAM ſevera illic matrimonia: nec ullam morum partem magis laudaveris: nam propè ſoli barbarorum ſingulis uxoribus contenti ſunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, ſed ob nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur. Dotem non uxor marito, ſed uxori maritus offert. Interſunt parentes & propinqui, ac munera probant: munera non ad delicias

muliebres quæſita, nec quibus nova nupta comatur; ſed boves, & frenatum equum, & ſcutum cum frameâ, gladioque. In hæc munera uxor accipitur, atque invicem ipſa armorum aliquid viro affert. Hoc maximum vinculum, hæc arcana ſacra, hos conjugales deos arbitrantur. Ne ſe mulier extra virtutum cogitationes, extraque bellorum caſus putet, ipſis incipientis matrimonii auſpiciis admonetur, venire ſe laborum periculorumque ſociam, idem in pace, idem in prælio paſſuram auſuramque: hoc juncti boves, hoc paratus equus, hoc data arma denuntiant. Sic vivendum, ſic pereundum: accipere ſe, quæ liberis inviolata ac digna reddat, quæ nurus accipiant, ruſuſque ad nepotes referant.

XIX. ERGO ſeptâ pudicitia agunt, nullis ſpectaculorum inlecebris, nullis conviviorum inritationibus corruptæ. Literarum ſecreta viri pariter ac feminæ ignorant. Pauciſſima in tam numerosâ gente adulteria, quorum pœna præſens, & maritis permiſſa. Acciſis crinibus, nudatam, coram propinquis, expellit domo maritus, ac per omnem vicum verbere agit: publicatæ enim pudicitia nulla venia: non formâ,

non ætate, non opibus maritum invenerit. Nemo enim illic vitia ridet: nec corrumpere & corrumpi, sæculum vocatur. Melius quidem adhuc eæ civitates, in quibus tantum virgines nubunt, & cum spe votoque uxoris semel transigitur. Sic unum accipiunt maritum, quo modo unum corpus, unamque vitam, ne ulla cogitatio ultrà, ne longior cupiditas, ne tamquam maritum, sed tamquam matrimonium ament. Numerum liberorum finire, aut quemquam ex agnatis necare, flagitium habetur: plusque ibi boni mores valent, quàm alibi bonæ leges.

XX. In omni domo nudi ac sordidi, in hos artus, in hæc corpora, quæ miramur, excrescunt. Sua quemque mater uberibus alit, nec ancillis ac nutricibus delegantur. Dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas. Inter eadem pecora, in eadem humo degunt, donec ætas separet ingenuos, virtus agnoscat. Sera juvenum Venus; eoque inexhausta pubertas: nec virgines festinantur; eadem juvena, similis proceritas: pares validæque miscentur: ac robora parentum liberi referunt. Sororum

filiis idem apud avunculum, qui apud patrem honor. Quidam sanctiorem arctioremque hunc nexum sanguinis arbitrantur, & in accipiendis obsidibus magis exigunt; tamquam ii, & animum firmitus, & domum latius teneant. Heredes tamen successoresque sui cuique liberi: & nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patru, avunculi. Quot plus propinquorum, quod major adfinium numerus, tantum gratiosior senectus: nec ulla orbitatis pretia.

XXI. SUSCIPERE tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias necesse est: nec implacabiles durant. Luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus: utiliter in publicum; quia periculosiores sunt inimicitiae juxta libertatem. Convictibus & hospitibus non alia gens effusius indulget. Quemcumque mortalium arcere tecto, nefas habetur: pro fortunâ quisque apparatus epulis excipit. Cum defecere, qui modum hospes fuerat, monstrator hospitii & comes, proximam domum non invitati adeunt: nec interest: pari humanitate accipiuntur. Notum ig-

notumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit. Abeunti, si quid poposcerit, concedere moris : & poscendi invicem eadem facilitas. Gaudent muneribus : sed nec data imputant, nec acceptis obligantur.

XXII. VICTUS inter hospites comis. Statim e somno, quem plerumque in diem extrahunt, lavantur, sæpiùs calidâ, ut apud quos plurimùm hiems occupat. Lauti, cibum capiunt : separatæ singulis sedes, & sua cuique mensa. Tum ad negotia, nec minus sæpe ad convivia procedunt armati. Diem noctemque continuare potando, nulli probum. Crebræ, ut inter vinolentos rixæ, rarò conviciis, sæpiùs cæde & vulneribus transfiguntur. Sed & de reconciliandis invicem inimicis, & jungendis adfinitatibus, & adsciscendis principibus, de pace denique ac bello plerumque in conviviis consultant : tamquam nullo magis tempore aut ad simplices cogitationes pateat animus, aut ad magnas incalescat. Gens non astuta, nec callida, aperit adhuc secreta pectoris, licentiâ joci. Ergo detecta & nuda omnium mens, posterâ die retractatur ; & salva utriusque temporis ratio est. Deliberant, dum

fingere nesciunt: constituunt, dum errare non possunt.

XXIII. POTUI humor ex hordeo aut frumento, in quamdam similitudinem vini corruptus. Proximi ripæ & vinum mercantur. Cibi simplices: agrestia poma, recens fera, aut lac concretum. Sine apparatu, sine blandimentis expellunt famem. Adversus sitim, non eadem temperantia. Si indulseris ebrietati, suggerendo quantum concupiscunt, haud minùs facilè vitiis, quàm armis vincentur.

XXIV. GENUS spectaculorum unum, atque in omni cœtu idem. Nudi juvenes, quibus id ludicrum est, inter gladios se, atque infestas frameas, saltu jaciunt. Exercitatio artem paravit, ars decorem: non in quæstum tamen, aut mercedem: quamvis audacis lasciviæ pretium est, voluptas spectantium. Aleam (quod mirere) sobrii inter seria exercent, tantâ lucrandi perdendive temeritate, ut, cùm omnia defecerunt, extremo ac novissimo jactu de libertate & de corpore contendant. Victus voluntariam servitutem adit: quamvis junior, quamvis robustior, alligari se ac venire patitur. Ea est in re pravâ pervicacia: ipsi fidem

vocant. Servos conditionis hujus per commercia tradunt, ut se quoque pudore victoriæ exsolvant.

XXV. CETERIS servis, non, in nostrum morem, descriptis per familiam ministris, utuntur. Suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus, aut pecoris, aut vestis, ut colono, injungit: & servus hæcenus paret. Cetera domûs officia uxor ac liberi exsequuntur. Verberare servum ac vinculis & opere coercere, rarum. Occidere solent, non disciplinâ & severitate, sed impetu & irâ, ut inimicum, nisi quod impunè. Libertini non multum supra servos sunt, rarò aliquod momentum in domo, numquam in civitate, exceptis dumtaxat iis gentibus, quæ regnantur. Ibi enim & super ingenuos & super nobiles ascendunt: apud ceteros, impares libertini libertatis argumentum sunt.

XXVI. FENUS agitare, & in usuras extendere, ignotum: ideoque magis servatur, quàm si vetitum esset. Agri, pro numero cultorum, ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundùm dignationem partiuntur: facilitatem partiendi camporum spatia præstant. Arva per annos mutant;

& superest ager: nec enim cum ubertate & amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conferant, & prata separent, & hortos rigent: sola terræ seges imperatur. Unde annum quoque ipsum non in totidem digerunt species: hiems, & ver, & æstas intellectum ac vocabula habent: autumnus perinde nomen ac bona ignorantur.

XXVII. FUNERUM nulla ambitio: id solum observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis cumentur. Struem rogi nec vestibus, nec odoribus cumulant: sua cuique arma, quorundam igni & equus adjicitur. Sepulcrum cespes erigit. Monumentorum arduum & operosum honorem, ut gravem defunctis, aspernantur. Lamenta ac lacrimas citò, dolorem & tristitiam tardè ponunt. Feminis lugere honestum est: viris meminisse.

XXVIII. HÆC in commune de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus. Nunc singularum gentium instituta, ritusque, quatenus differant, quæ nationes e Germaniâ in Gallias commigraverint, expediam. Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctor divus Julius tradit: eoque credibile est, etiam Gallos in Germa-

niam transgressos. Quantulum enim amnis obstabat, quominus, ut quæque gens eva-
luerat, occuparet permutaretque sedes pro-
miscuas adhuc, & nullâ regnorum potentiâ
divisas? Igitur inter Hercyniam silvam,
Rhenumque & Mœnum amnes, Helvetii,
ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenuere.
Manet adhuc *Boiemi* nomen, significatque
loci veterem memoriam, quamvis mutatis
cultoribus. Sed utrùm Aravisci in Panno-
niam ab Ofis, Germanorum natione, an Ofi
ab Araviscis in Germaniam commigraverint,
cùm eodem adhuc sermone, institutis, mo-
ribus utantur, incertum est: quia pari olim
inopiâ ac libertate, eadem utriusque ripæ
bona malaque erant. Treveri & Nervii circa
affectationem Germanicæ originis ultro am-
bitiosi sunt, tamquam per hanc gloriam fan-
guinis, a similitudine & inertîâ Gallorum
separentur. Ipsam Rheni ripam haud du-
biè Germanorum populi colunt, Vangiones,
Triboci, Nemetes. Ne Ubii quidem, quam-
quam Romana colonia esse meruerint, ac
libentiùs *Agrippinenses* conditoris sui nomi-
ne vocentur, origine erubescunt, transgressi
olim, & experimento fidei super ipsam Rheni

ripam collocati, ut arcerent, non ut custodirentur.

XXIX. OMNIUM harum gentium virtute præcipui Batavi, non multum ex ripâ, sed insulam Rheni amnis colunt, Cattorum quondam populus, & seditione domesticâ in eas sedes transgressus, in quibus pars Romani imperii fierent. Manet honos, & antiquæ societatis insigne: nam nec tributis contemnuntur, nec publicanus atterit: exempti oneribus & collationibus, & tantum in usum præliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur. Est in eodem obsequio & Mattiacorum gens. Protulit enim magnitudo populi Romani ultra Rhenum, utraque veteres terminos, imperii reverentiam. Ita sede finibusque in suâ ripâ, mente animoque nobiscum agunt, cetera similes Batavis, nisi quod ipso adhuc terræ suæ solo & cælo acrius animantur. Non numeraverim inter Germaniæ populos, quamquam trans Rhenum Danubiumque confederint, eos, qui Decumates agros exercent. Levissimus quisque Gallorum, & inopiâ audax, dubiæ possessionis solum occupavere. Mox limite actò, promotisque præfidiis, finis imperii, & pars provinciæ habentur.

XXX. ULTRA hos Catti initium sedis ab Hercynio saltu inchoant, non ita effusis ac palustribus locis, ut ceteræ civitates, in quas Germania patescit: durant siquidem colles, paullatimque rarescunt: & Cattos suos saltus Hercynius prosequitur simul atque deponit. Duriora genti corpora, stricti artus, minax vultus, & major animi vigor. Multum (ut inter Germanos) rationis ac solertiæ: præponere electos, audire præpositos, nosse ordines, intelligere occasiones, differre impetus, disponere diem, vallare noctem, fortunam inter dubia, virtutem inter certa numerare: quodque rarissimum, nec nisi ratione disciplinæ concessum, plus reponere in duce, quàm in exercitu. Omne robur in pedite, quem super arma ferramenti quoque & copiis onerant. Alios ad prælium ire videas, Cattos ad bellum: rari excursus & fortuita pugna. Equestrium sanè virium id proprium, citò parare victoriam, citò cedere. Velocitas juxta formidinem, cunctatio propior constantiæ est.

XXXI. Et aliis Germanorum populis usurpatum rarâ & privatâ cujusque audentiâ, apud Cattos in consensum vertit, ut

primùm adoleverint, crinem barbamque summittere, nec, nisi hoste cæso, exuere votivum obligatumque virtuti oris habitum. Super sanguinem & spolia, revelant frontem, seque “tum demum pretia nascendi retulisse, dignosque patriâ ac parentibus” ferunt. Ignavis & imbellibus manet squalor. Fortissimus quisque ferreum insuper anulum (ignominiosum id genti) velut vinculum gestat, donec se cæde hostis absolvat. Plurimis Cattorum hic placet habitus. Jamque canent insignes, & hostibus simul suisque monstrati: omnium penes hos initia pugnarum: hæc prima semper acies, visu nova. Nam ne in pace quidem vultu mitiore mansuescunt. Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura: prout ad quemque venêre, aluntur: prodigi alieni, contemptores suû: donec exsanguis connectus tam duræ virtuti impares faciat.

XXXII. PROXIMI Cattis certum jam alveo Rhenum, quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tencæteri colunt. Tencæteri super solitum bellorum decus, equestris disciplinæ arte præcellunt. Nec major apud Cattos peditum laus, quàm Tencæteris equitum. Sic instituere majores, pos-

teri imitantur. Hi lusus infantium, hæc juvenum æmulatio, perseverant senes: inter familiam, & penates, & jura successio-
num, equi traduntur: excipit filius, non, ut cetera, maximus natus, sed prout ferox bello & melior.

XXXIII. Juxta Tencteros Bructeri olim occurrebant: nunc Chamavos & Angrivarios immigrasse narratur, pulsus Bructeris ac penitus excisis, vicinarum consensu nationum, seu superbiæ odio, seu prædæ dulcedine, seu favore quodam erga nos deorum: nam ne spectaculo quidem proelii invidere: super LX millia, non armis telisque Romanis, sed, quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat quæso, duretque gentibus, si non amor nostrî, at certè odium suû: quando, urgentibus imperii fatibus, nihil jam præstare fortuna majus potest, quàm hostium discordiam.

XXXIV. ANGRIVARIOS & Chamavos a tergo Dulgibini, & Chasuari cludunt, aliæque gentes haud perinde memoratæ. A fronte Frisii excipiunt. “Majoribus
“minoribusque Frisiis” vocabulum est,

ex modo virium : utræque nationes usque ad Oceanum Rheno prætexuntur, ambiuntque immensos insuper lacus, & Romanis classibus navigatos. Ipsum quinetiam Oceanum illà tentavimus : & superesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit : sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificum est, in claritatem ejus referre consensimus. Nec defuit audentia Druso Germanico : sed obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquiri. Mox nemo tentavit : sanctiusque ac reverentius visum, de actis deorum credere, quàm scire.

XXXV. HACTENUS in Occidentem Germaniam novimus. In Septemtrionem ingenti flexu redit. Ac primò statim Chaucorum gens, quamquam incipiat a Frisiis, ac partem litoris occupet, omnium, quas exposui, gentium lateribus obtenditur, donec in Cattos usque sinuetur. Tam immensum terrarum spatium non tenent tantùm Chauci, sed & implent : populus inter Germanos nobilissimus, quique magnitudinem suam malit justitiâ tueri : sine cupiditate, sine impotentiâ, quieti secretique, nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniis populantur. Idque præcipuum

virtutis ac virium argumentum est, quòd, ut superiores agant, non per injurias adsequuntur. Prompta tamen omnibus arma, ac, si res poscat, exercitus : plurimum virorum equorumque : & quiescentibus eadem fama.

XXXVI. IN latere Chaucorum Cattorumque, Cherusci nimiam ac marcentem diu pacem illaceffiti nutrierunt : idque jucundius, quàm tutius fuit : quia inter impotentes & validos falsò quiescas : ubi manu agitur, modestia ac probitas nomina superioris sunt. Ita qui olim “boni æquique Cherusci”, nunc “inertes ac stulti” vocantur : Cattis victoribus fortuna in sapientiam cessit. Tracti ruinâ Cheruscorum & Fosi, contermina gens, adversarum rerum ex æquo focii, cùm in secundis minores fuissent.

XXXVII. EUMDEM Germaniæ situm proximi Oceano Cimbri tenent, parva nunc civitas, sed gloriâ ingens : veterisque famæ latè vestigia manent, utrâque ripâ castra, ac spatia, quorum ambitu nunc quoque metiaris molem manusque gentis, & tam magni exercitus fidem. Sexcentimum &

quadragesimum annum Urbs nostra agebat, cùm primùm Cimbrorum audita sunt arma, Cæcilio Metello ac Papirio Carbone consulibus. Ex quo si ad alterum Imperatoris Trajani consulatum computemus, ducenti ferme & decem anni colliguntur: tandiu Germania vincitur. Medio tam longi ævi spatio, multa invicem damna. Non Samnis, non Pœni, non Hispaniæ, Galliæve, ne Parthi quidem sæpiùs adinuere: quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas. Quid enim aliud nobis, quàm cædem Crassi, amisso & ipse Pacoro, infra Ventidium dejectus Oriens objecerit? At Germani Carbone, & Cassio, & Scauro Aurelio, & Servilio Cæpione, Cn. quoque Manlio fufis, vel captis, quinque simul consulares exercitus populo Romano, Varum, tresque cum eo legiones, etiam Cæsari abstulerunt: nec impunè C. Marius in Italiâ, divus Julius in Galliâ, Drusus ac Nero & Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Cæsaris minæ in ludibrium versæ. Inde otium, donec occasione discordiæ nostræ & civilium armorum, expugnatis legionum hibernis, etiam Gallias affectavere: ac rur-

sus pulsi inde, proximis temporibus triumphati magis, quàm victi sunt.

XXXVIII. Nunc de Suevis dicendum est, quorum non una, ut Cattorum Tenc-terorumve, gens: majorem enim Germaniæ partem obtinent, propriis adhuc nationibus nominibusque discreti, quamquam in commune *Suevi* vocentur. Insigne gentis oblique crinem, nodoque substringere. Sic Suevi a ceteris Germanis: sic Suevorum ingenui a servis separantur. In aliis gentibus, seu cognatione aliquâ Suevorum, seu (quod sæpe accidit) imitatione, rarum, & intra juventæ spatium; apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in ipso solo vertice reli-gant: principes & ornatorem habent: ea cura formæ, sed innoxia. Neque enim ut ament amenturve; in altitudinem quamdam & terrorem, adituri bella, compti, ut hostium oculis, ornantur.

XXXIX. "VETUSTISSIMOS se nobilif-
"simosque Suevorum" Semnones memo-rant. Fides antiquitatis, religione firmatur. Stato tempore in silvam, auguriis patrum & priscâ formidine sacram, omnes ejusdem sanguinis populi legationibus coeunt, cæ-

foque publicè homine celebrant barbari ritûs horrenda primordia. Est & alia luco reverentia. Nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor, & potestatem numinis præ se ferens : si fortè prolapsus est, attolli & insurgere haud licitum : per humum evolvuntur : eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subjecta atque parentia. Adjicit auctoritatem, fortuna Semnonum : centum pagis habitantur : magnoque corpore efficitur, ut se Suevorum caput credant.

XI. CONTRA Langobardos paucitas nobilitat : plurimis ac valentissimis nationibus cincti, non per obsequium, sed præliis & periclitando tuti sunt. Reudigni deinde ; & Aviones, & Angli, & Varini, & Eudofes, & Suardones, & Nuithones, fluminibus aut silvis muniuntur : nec quidquam notabile in singulis, nisi quod in commune Herthum, id est, Terram matrem colunt, eamque intervenire rebus hominum, inveni populis, arbitrantur. Est in insulâ Oceani castum nemus, dicatum in eo vehiculum, veste contactum, attingere uni sacerdoti concessum. Is adesse penetrati

deam intelligit, vectamque bobus feminis multâ cum veneratione prosequitur. Læti tunc dies, festa loca, quæcumque adventu hospitioque dignatur. Non bella ineunt, non arma sumunt, clausum omne ferrum; pax & quies tunc tantùm nota, tunc tantùm amata, donec idem sacerdos satiata conversatione mortalium deam templo reddat: mox vehiculum & vestes, &, si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluitur. Servi ministrant, quos statim idem lacus haurit. Arcanus hinc terror, sanctaque ignorantia, quid sit id, quod tantùm perituri vident.

XLI. Et hæc quidem pars Suevorum in secretiora Germaniæ porrigitur. Propior (ut quo modo paullo antè Rhenum, sic nunc Danubium sequar) Hermundurorum civitas, fida Romanis, eoque solis Germanorum non in ripâ commercium, sed penitus, atque in splendidissimâ Rætiæ provinciæ coloniâ: passim & sine custode transeunt; & cùm ceteris gentibus arma modò castraque nostra ostendamus, his domos, villasque patefecimus, non concupiscentibus. In Hermunduris Albis oritur, flumen inclitum & notum olim; nunc tantùm auditur.

XLII. Juxta Hermunduros Narisci,

ac deinde Marcomanni & Quadi agunt. Præcipua Marcomannorum gloria vireſque, atque ipſa etiam ſedes, pulſis olim Boiis, virtute parta. Nec Narifci Quadive degenerant. Eaque Germaniæ velut frons eſt, quatenus Danubio pergitur. Marcomannis, Quadifque uſque ad noſtram memoriam reges manſerunt, ex gente ipſorum, nobile Marobodui & Tudri genus: jam & externos patiuntur. Sed vis & potentia regibus, ex auctoritate Romanâ: rarò armis noſtris, ſæpiùs pecuniâ juvantur.

XLIII. NEC minùs valent retro Marſigni, Gothini, Oſi, Burii: terga Marcomannorum, Quadorumque claudunt: e quibus Marſigni, & Burii ſermone cultuque Suevos referunt. Gothinos Gallica, Oſos Pannonica lingua coarguit, non eſſe Germanos; & quòd tributa patiuntur: partem tributorum Sarmatæ, partem Quadi, ut alienigenis, imponunt: Gothini, quò magis pudeat, & ferrum effodiunt: omneſque hi populi pauca campeſtrium, ceterùm ſaltus & vertices montium jugumque infederunt. Dirimit enim ſcinditque Sueviam continuum montium jugum, ultra quod plurimæ gentes agunt: ex quibus latiffimè patet Lygiorum

nomen in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Arios, Helveconas, Manimos, Elyfios, Naharvalos. Apud Naharvalos antiquæ religionis lucus ostenditur. Præfidet sacerdos muliebri ornatu: sed “ deos, interpretatione Romanâ, Castorem “ Pollucemque” memorant. Ea vis numini: nomen *Alcis*: nulla simulacra, nullum peregrinæ superstitionis vestigium: ut fratres tamen, ut juvenes venerantur. Ceterum Arii super vires, quibus enumeratos paullo antè populos antecedunt, truces, insitæ feritati arte ac tempore lenocinantur: nigra scuta, tincta corpora: atras ad prælia noctes legunt: ipsâque formidine atque umbrâ feralis exercitûs terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novam ac velut infernum aspectum: nam primi in omnibus præliis oculi vincuntur. Trans Lygios Gothones regnantur, paullo jam adductiùs, quàm ceteræ Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. Protinus deinde ab Oceano Rugii, & Lemovii: omniumque harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, & erga reges obsequium.

XLIV. SUIONUM hinc civitates, ipso in Oceano, præter viros armaque classibus

valent: forma navium eò differt, quòd utrimque prora paratam semper appulsui frontem agit: nec velis ministrantur, nec remos in ordinem lateribus adjungunt. Solutum, ut in quibusdam fluminum, & mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigium. Est apud illos & opibus honos: eoque unus imperitat, nullis jam exceptionibus, non precario jure parendi: nec arma, ut apud ceteros Germanos, in promiscuo, sed clausa sub custode, & quidem servo: quia subitos hostium incurfus prohibet Oceanus. Otiosæ porro armatorum manus facilè lasciviunt: enimverò neque nobilem, neque ingenuum, ne libertinum quidem armis præponere regia utilitas est.

XLV. TRANS Suionas aliud mare pigrum, ac propè immotum, quo cingi cludique terrarum orbem hinc fides: quòd extremus cadentis jam Solis fulgor in ortus edurat, adeò clarus, ut sidera hebetet. Sonum insuper emergentis audiri, formasque deorum, & radios capitis aspici persuasio adjicit. Illuc usque (& fama vera) tantum natura. Ergo jam dextro Suevici maris litore Æstiorum gentes alluuntur: quibus ritus habitusque Suevorum, lingua Britannicæ

propior. Matrem deûm venerantur : insigne superstitionis, formas aprorum gestant. Id pro armis omnique tutelâ : securum deæ cultorem etiam inter hostes præstat. Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta ceterosque fructus patientiùs, quàm pro solitâ Germanorum inertîâ, laborant. Sed & mare scrutantur ; ac soli omnium succinum, quod ipsi *Glesum* vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. Nec, quæ natura, quæve ratio gignat, ut barbaris, quæsitum compertumve. Diu quinetiam inter cetera ejectamenta maris jacebat, donec luxuria nostra dedit nomen : ipsis in nullo usu ; rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. Succum tamen arborum esse intelligas, quia terrena quædam atque etiam volucris animalia plerumque interlucent, quæ implicata humore, mox durefcente materiâ, cluduntur. Fecundiora igitur nemora lucosque, sicut Orientis secretis, ubi thura balsamique sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse crediderim, quæ vicini Solis radiis expressa atque liquentia in proximum mare labuntur, ac vi tempestatum in ad-

versa litora exundant. Si naturam succini admoto igne tentes, in modum tedæ accenditur, alitque flammam pinguem & olentem: mox ut in picem refinamve lentescit. Suionibus Sitonum gentes continuantur. Cetera similes, uno differunt, quòd femina dominatur: in tantum non modò a libertate, sed etiam a servitute degenerant. Hic Sueviæ finis.

XLVI. PEUCINORUM, Venedorumque, & Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito: quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone, cultu, fede, ac domiciliis, ut Germani agunt: sordes omnium ac torpor: procerum conubiis mixtis, nonnihil in Sarmatarum habitum fœdantur. Venedi multum ex moribus traxerunt. Nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur, latrociniis pererrant. Hi tamen inter Germanos potiùs referuntur, quia & domos fingunt, & scuta gestant, & pedum usu ac pernicitate gaudent; quæ omnia diversa Sarmatis sunt, in plauastro equoque viventibus. Fennis mira feritas, fœda paupertas: non arma, non equi, non penates: victui herba,

vestitui pelles : cubile humus : sola in fagittis spes, quas inopiâ ferri, ossibus asperant. Idemque venatus viros pariter ac feminas alit. Passim enim comitantur, partemque prædæ petunt. Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium, quàm ut in aliquo ramorum nexu contegantur : huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum. Sed beatius arbitrantur, quàm ingemere agris, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare. Securi adversus homines, securi adversus deos, rem difficillimam adsecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset. Cetera jam fabulosa : “ Hellufios & Oxionas ora
“ hominum vultusque, corpora atque ar-
“ tus ferarum gerere : ” quod ego, ut incompertum, in medium relinquam.

Ernestus in Editione C. Corn. Taciti Ann.
1772 vulgatâ, loca, quæ sequuntur, sic
legit—

Pag. 1. lin. 1. & alibi	<i>Rhætisque</i>
2. 1.	<i>erumpit</i>
ib. 16.	<i>Tuisconem</i>
ib. 18.	<i>tris</i>
ib. 20.	<i>Herminones</i>
3. penult. deest	ΑΣΚΙΠΥΡΤΙΟΝ
21. 24. deest	<i>per</i>
30. 13.	<i>ipso</i>
33. 1.	<i>bubus</i>
ib. 13.	<i>illud</i>
34. 1. & alibi	<i>Marcomani</i>
36. penult.	<i>Æsthyorum</i>
38. 23.	<i>peditum</i>

B R E V I A R I U M V I T Æ

CN. JULII AGRICOLÆ.

I. **I**N scribendâ clarorum virorum vitâ mos. II. Pericula. III. Tacito animos addit præsens temporum felicitas. IV. Cn. Julii Agricolæ stirps, pueritia: adolescentiæ studia. V. Prima castrorum rudimenta in Britannîâ. VI. Ejus matrimonium: quæstura: tribunatus plebis: prætura: sacra ædilitas. VII. Othoniano bello matrem partemque patrimonii amittit. In Vespasiani partes transgressus, vicesimæ legioni in Britannîâ præest. VIII. Ibi alienæ famæ curâ suam promovet. IX. Inter patricos adsciscitur: Aquitaniam regit. Inde consul, Tacito filiam suam uxorem dat: Britannicæ præponitur, adjecto pontificatûs sacerdotio. X. Britannicæ descriptio. XI. Incolarum origo, habitus, sacra, sermo, mores. XII. Eorum militia, regimen, conventus: cælum, solum, metalla, margarita. XIII. Victæ gentis ingenium. Cæsarum in Britanniam expeditiones. XIV. Consulares legati Aulus Plautius, Ostorius Scapula, Didius Gallus, Veranius, Suetonius Paullinus. XV. Britannicæ rebellio. XVI. Boudicea, generis regii femina, Britannorum dux. Motum hunc compescit Paullinus; cui succedere Trebellius Maximus & Vettius Bolanus, sed ignavi. XVII. Rem restituunt magni duces, Petilius Cerialis & Julius Frontinus. XVIII. Agricola Britannicæ præficitur. Victis Ordovicibus, Monam insulam in deditionem recipit.

XIX. *Præclaræ artes, quibus provinciam regit,
 bellorum causas amovet.* XX. *Terrore, clementiâ
 parta pax.* XXI. *Liberalibus artibus & volupta-
 tibus molliuntur Britannorum animi.* XXII. *No-
 væ gentes apertæ & vastatæ.* XXIII. *Bello adqui-
 sita præfidiis firmantur.* XXIV. *De occupandâ Hi-
 berniâ consilium.* XXV. *Civitates trans Bodotri-
 am sitæ explorantur. Motus Caledoniorum.* XXVI.
Ii nonam legionem adgrediuntur: cedunt territi.
 XXVII. *Redit tamen animus; conspirantque civi-
 tates.* XXVIII. *Ufipiorum cohors miro casu Bri-
 tanniam circumvecta.* XXIX. *Calgacus bellum pa-
 rat; montemque Grampium occupat.* XXX. *Egre-
 gia ejus oratio.* XXXIII. *Romanos quoque adlo-
 quitur Agricola.* XXXV. *Atrox cruentumque præ-
 lium.* XXXVIII. *Penes Romanos victoria. Bri-
 tanniam circumvehi præcipit Agricola.* XXXIX.
*Domitianus, fronte lætus, pectore anxius, nuntium
 victoriæ excipit.* XL. *Triumphalia tamen orna-
 menta statuamque decerni jubet: condito odio, donec
 provinciâ decedat Agricola. Is, e Britanniâ redux,
 modestè agit.* XLI. *Ejus e Principe, ex aulâ peri-
 cula.* XLII. *Excusat se ne proconsulatum fortia-
 tur.* XLIII. *Moritur, Domitiani veneno, ut fa-
 ma fuit, interceptus.* XLIV. *Ejus ætas, forma,
 honores, opes.* XLV. *Mortis opportunitas, ante Do-
 mitiani atrocitates. Taciti in Agricolam pietas.*
 XLVI. *Ex virtute solatia, virtutisque documenta.*

Agricolæ vitam scripsit Tacitus

A. U. C. J. C.

DCCCL. 97. Coss. { M. COCCEIO Nervâ Aug. III.
 L. VERGINIO Rufo III.

CN. JULII AGRICOLÆ

V I T A,

S C R I P T O R E

C. CORN. TACITO.

CLARORUM virorum facta moref-
que posteris tradere antiquitus usitatum,
ne nostris quidem temporibus, quamquam
incuriosa suorum ætas omisit, quotiens
magna aliqua ac nobilis virtus vicit ac su-
pergressa est vitium, parvis magnisque ci-
vitatibus commune, ignorantiam recti &
invidiam. Sed apud priores, ut agere me-
moratu digna pronum, magisque in aper-
to erat ; ita celeberrimus quisque ingenio,
ad prodendam virtutis memoriam, sine
gratiâ aut ambitione, bonæ tantum con-
scientiæ pretio, ducebatur. Ac plerique
suam ipsi vitam narrare, fiduciam potiùs
morum, quàm arrogantiam arbitrati sunt :
nec id Rutilio & Scauro citra fidem, aut

obrectationi fuit: adeò virtutes iisdem temporibus optimè æstimantur, quibus facillimè gignuntur. At mihi nunc, narraturo vitam defuncti hominis, veniâ opus fuit: quam non petissem, ni cursaturus tam sæva & infesta virtutibus tempora.

II. LEGIMUS, cùm Aruleno Rustico Pætus Thrasea, Herennio Senecioni Priscus Helvidius laudati essent, capitale fuisset: neque in ipsos modò auctores, sed in libros quoque eorum sævitum, delegato triumviris ministerio, ut monimenta clarissimorum ingeniorum in comitio ac foro urerentur. Scilicet illo igne vocem populi Romani, & libertatem senatûs, & conscientiam generis humani aboleri arbitrabantur, expulsis insuper sapientiæ professoribus, atque omni bonâ arte in exilium actâ, ne quid usquam honestum occurreret. Dedimus profectò grande patientiæ documentum: & sicut vetus ætas vidit, quid ultimum in libertate esset; ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones & loquendi audiendique commercio. Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostrâ potestate esset oblivisci, quàm tacere.

III. Nunc demum redit animus : & quamquam, primo statim beatissimi sæculi ortu, Nerva Cæsar res olim diffociales miscuerit, principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem imperii Nerva Trajanus, nec spem modò ac votum securitas publica, sed ipsius voti fiduciam, ac robur adsumpserit : naturâ tamen infirmitatis humanæ, tardiora sunt remedia, quàm mala ; & ut corpora lentè augeſcunt, citò exſtinguuntur, ſic ingenia ſtudiaque oppreſſeris faciliùs, quàm revocaveris. Subit quippe etiam ipſius inertię dulcedo : & inviſa primò deſidia, poſtremò amatur. Quid ſi, per quindecim annos, grande mortalis ævi ſpatium, multi fortuitis caſibus, promptiſſimus quiſque ſævitiâ Principis interciderunt ? Pauci, &, ut ita dixerim, non modò aliorum, ſed etiam noſtrî ſuperſtites ſumus ; exemptis e mediâ vitâ tot annis, quibus juvenes ad ſenectutem, ſenes propè ad ipſos exactæ ætatis terminos per ſilentium venimus : non tamen pigebit, vel inconditâ ac rudi voce, memoriam prioris ſervitutis, ac teſtimonium præſentium bonorum compoſuiſſe. Hic interim liber honori Agricolæ, ſoceri mei,

destinatus, professione pietatis aut laudatus erit, aut excusatus.

IV. CNÆUS Julius Agricola, veteri & illustri Forojulensium coloniâ ortus, utrumque avum procuratorem Cæsarum habuit: quæ equestris nobilitas est: pater Julius Græcinus senatorii ordinis, studio eloquentiæ sapientiæque notus, iisque virtutibus iram Caii Cæsaris meritus. Namque Marcum Silanum accusare iussus, & quia abnuerat, interfectus est. Mater Julia Procilla fuit, raræ castitatis: in hujus finu indulgentiâque educatus, per omnem honestarum artium cultum pueritiam adolescentiamque transegit. Arcebat eum ab illecebris peccantium, præter ipsius bonam integramque naturam, quòd statim parvulus sedem ac magistram studiorum Massiliam habuerit, locum Græcâ comitate & provinciali parcimoniâ mistum, ac bene compositum. Memoriâ teneo, solitum ipsum narrare, “ se in primâ juventâ “ studium philosophiæ acriùs, ultra quàm “ concessum Romano ac senatori, hausisse, ni prudentia matris incensum ac “ flagrantem animum coercuisset:” scilicet sublime & erectum ingenium, pul-

chritudinem ac speciem excelsæ magnæque gloriæ vehementiùs, quàm cautè, appetebat: mox mitigavit ratio & ætas: retinuitque, quod est difficillimum, ex sapientiâ modum.

V. PRIMA castrorum rudimenta in Britannia Suetonio Paullino, diligenti ac moderato duci, adprobavit: electus, quem contubernio æstimaret. Nec Agricola licenter, more juvenum, qui militiam in lasciviam vertunt, neque segniter, ad voluptates & commeatus, titulum tribunatûs & inscitiam retulit: sed noscere provinciam, nosci exercitui, discere a peritis, sequi optimos, nihil appetere jactatione, nihil ob formidinem recusare, simulque & anxius & intentus agere. Non sanè aliàs exercitior, magisque in ambiguo Britannia fuit: trucidati veterani, incensæ coloniae, intersepti exercitus: tum de salute, mox de victoria certavere. Quæ cuncta etsi consiliis ductuque alterius agebantur, ac summa rerum, & reciperatæ provinciæ gloria in ducem cessit; artem & usum & stimulos addere juveni: intravitque animum militaris gloriæ cupido, ingrata temporibus, quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec

minus periculum ex magnâ famâ, quàm ex malâ.

VI. HINC ad capeffendos magistratus in Urbem digreffus, Domitiam Decidianam, fplendidis natalibus ortam, fibi junxit: idque matrimonium ad majora nitenti decus ac robur fuit: vixeruntque mirâ concordîâ, per mutuam caritatem, & invicem fe anteponendo, nifi quod in bonâ uxore tantò major laus, quantò in malâ plus culpæ eft. Sors quæfturæ provinciam Afiam, proconfulem Salvium Titianum dedit; quorum neutro corruptus eft: quamquam & provincia dives, ac parata peccantibus, & proconful, in omnem aviditatem pronus, quantâlibet facilitate redempturus effet mutuam diffimulationem mali. Auctus eft ibi filiâ, in fubfidium fimul & folatium: nam filium, antè fublatus, brevî amifit. Mox inter quæfturam, ac tribunatum plebis, atque etiam ipfum tribunatûs annum quiete & otio tranfit, gnarus fub Nerone temporum, quibus inertia pro fapientiâ fuit. Idem præturæ tenor, & filentium: nec enim jurifdictio obvenerat. Ludos, & inaniam honoris, modo rationis atque abundantia duxit, uti longè a luxuriâ, ita famæ

propior. Tum electus a Galbâ ad dona templorum recognoscenda, diligentissimâ conquisitione fecit, ne cujus alterius sacri- legium respublica, quàm Neronis sensisset.

VII. SEQUENS annus gravi vulnere animum domumque ejus adflixit: nam classis Othoniana, licenter vaga, dum Intemelios (Liguriæ pars est) hostiliter popu- latur, matrem Agricolæ in prædiis suis in- terfecit: prædiaque ipsa, & magnam pa- trimonii partem, diripuit, quæ causa cædis fuerat. Igitur ad sollemnia pietatis profec- tus Agricola, nuntio affectati a Vespasiano imperii deprehensus, ac statim in partes transgressus est. Initia principatûs, ac sta- tum Urbis Mucianus regebat, admodum juvene Domitiano, & ex paternâ fortunâ tantum licentiam usurpante. Is missum ad delectus agendos Agricolam, integræque ac strenuè versatum, vicesimæ legioni tardè ad sacramentum transgressæ præposuit, ubi decessor seditiosè agere narrabatur: quippe legatis quoque consularibus nimia ac for- midolosa erat. Nec legatus prætorius ad cohibendum potens, incertum suo an mili- tum ingenio: ita successor simul & ultor electus, rarissimâ moderatione maluit videri invenisse bonos, quàm fecisse.

VIII. PRÆERAT tunc Britanniae Vettius Bolanus, placidiùs, quàm feroci provinciâ dignum est: temperavit Agricola vim suam, ardoremque compescuit, ne cresceret; peritus obsequi, eruditusque utilia honestis miscere. Brevi deinde Britannia consularem Petilium Cerialem accepit. Habuerunt virtutes spatium exemplorum. Sed primò Cerialis labores modò & discrimina; mox & gloriam communicabat: sæpe parti exercitûs in experimentum, aliquando majoribus copiis ex eventu præfecit: nec Agricola umquam in suam famam gestis exsultavit; ad auctorem & ducem, ut minister, fortunam referebat: ita virtute in obsequendo, verecundiâ in prædicando, extra invidiam, nec extra gloriam erat.

IX. REVERTENTEM ab legatione legionis divus Vespasianus inter patricios adscivit, ac deinde provinciæ Aquitaniæ præposuit, splendidæ in primis dignitatis, administratione ac spe consulatûs, cui destinarat. Credunt plerique militaribus ingeniis subtilitatem deesse, quia castrensis jurisdictio secura & obtusior, ac plura manu agens, calliditatem fori non exerceat.

Agricola naturali prudentiâ, quamvis inter togatos, facilè justèque agebat. Jam verò tempora curarum remissionumque divisa : ubi conventus ac judicia poscerent, gravis, intentus, severus, & sæpiùs misericors : ubi officio satisfactum, nulla ultra potestatis persona : tristitiam, & arrogantiam, & avaritiam exuerat : nec illi, quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem, aut severitas amorem deminuit. Integritatem atque abstinentiam in tanto viro referre, injuria virtutum fuerit. Ne famam quidem, cui etiam sæpe boni indulgent, ostentandâ virtute, aut per artem quæsit : procul ab æmulatione adversùs collegas, procul a contentione adversùs procuratores : & vincere inglorium, & atteri sordidum arbitrabatur. Minùs triennium in eâ legatione detentus, ac statim ad spem consulatûs revocatus est, comitante opinione Britanniam ei provinciam dari : nullis in hoc suis sermonibus, sed quia par videbatur. Haud semper errat fama, aliquando & elegit. Consul egregiæ tum spei filiam juveni mihi despondit, ac post consulatum collocavit, & statim Britannix

præpositus est, adjecto pontificatûs sacerdotio.

X. BRITANNIÆ situm populosque, multis scriptoribus memoratos, non in comparationem curæ ingeniive referam; sed quia tum primùm perdomita est: itaque quæ priores nondum comperta, eloquentiâ percoluere, rerum fide tradentur. Britannia, insularum, quas Romana notitia complectitur, maxima, spatio ac cælo in Orientem Germaniæ, in Occidentem Hispaniæ obtenditur: Gallis in Meridiem etiam inspicitur: Septemtrionalia ejus, nullis contrâ terris, vasto atque aperto mari pulsantur. Formam totius Britanniæ Livius veterum, Fabius Rusticus recentium, eloquentissimi auctores, oblongæ scutulæ vel bipenni adsimulavere: & est ea facies citra Caledoniam, unde & in universum fama est transgressa: sed immensum & enorme spatium procurrentium extremo jam litore terrarum, velut in cuneum tenuatur. Hanc oram novissimi maris tunc primùm Romana classis circumvecta, insulam esse Britanniam adfirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas vocant, invenit, domuitque:

dispecta est & Thule, quam hætenus nix, & hiems abdebat: sed mare pigrum & grave remigantibus perhibent: ne ventis quidem perinde attolli: credo quòd rariores terræ montesque, causa ac materia tempestatum, & profunda moles continui maris tardiùs impellitur. Naturam Oceani atque æstûs neque quærere hujus operis est, ac multi retulere: unum addiderim, nusquam latiùs dominari mare, multum fluminum huc atque illuc ferre, nec litore tenuis accrescere aut resorberi, sed influere penitus atque ambire, & jugis etiam ac montibus inferi velut in suo.

XI. CETERUM, Britanniam qui mortales initio coluerint, indigenæ an advecti, ut inter barbaros, parum compertum. Habitus corporum varii: atque ex eo argumenta: namque rutilæ Caledoniam habitantium comæ, magni artus, Germanicam originem adseverant. Silurum colorati vultus, & torti plerumque crines, & posita contrà Hispania, Iberos veteres trajecisse, easque sedes occupasse fidem faciunt: proximi Gallis, & similes sunt: seu durante originis vi; seu, procurrentibus in diversa terris, positio cæli corporibus

habitum dedit : in universum tamen æstima-
 manti, Gallos vicinum solum occupasse,
 credibile est. Eorum sacra deprehendas,
 superstitionum persuasione : sermo haud
 multum diversus : in deposcendis pericu-
 lis eadem audacia ; &, ubi advenere, in
 detrectandis eadem formido : plus tamen
 ferociæ Britanni præferunt, ut quos non-
 dum longa pax emollierit : nam Gallos
 quoque in bellis floruisse accepimus : mox
 segnitia cum otio intravit, amissâ virtute
 pariter ac libertate : quod Britannorum
 olim victis evenit : ceteri manent, quales
 Galli fuerunt.

XII. IN PEDITE robur : quædam na-
 tiones & curru præliantur : honestior au-
 riga, clientes propugnant : olim regibus
 parebant, nunc per principes factionibus &
 studiis trahuntur : nec aliud adversus vali-
 dissimas gentes pro nobis utilius, quàm
 quòd in commune non consulunt. Rarus
 duabus tribusve civitatibus, ad propulsan-
 dum commune periculum conventus : ita,
 dum singuli pugnant, universi vincuntur.
 Cælum crebris imbribus ac nebulis fœ-
 dum : asperitas frigoribus abest. Dierum
 spatia ultra nostri orbis mensuram : non

clara, & extremâ Britanniae parte brevis, ut finem atque initium lucis exiguo discrimine internoscas. “ Quòd si nubes non
“ officiant, aspici per noctem Solis fulgo-
“ rem, nec occidere & exsurgere, sed
“ transire” adfirmant: scilicet extrema & plana terrarum, humili umbrâ, non erigunt tenebras, infraque cælum & sidera nox cadit. Solum, præter oleam vitemque, & cetera calidioribus terris oriri sueta, patiens frugum, fecundum: tardè mitescunt, citò proveniunt: eademque utriusque rei causa, multus humor terrarum, cælique. Fert Britannia aurum, & argentum, & alia metalla, pretium victoriæ: gignit & Oceanus margarita, sed subfusca ac liventia. Quidam artem abesse legentibus arbitrantur, nam in rubro mari viva ac spirantia faxis avelli, in Britannîâ, prout expulsa sint, colligi: ego faciliùs crediderim naturam margaritis deesse, quàm nobis avaritiam.

XIII. Ipsi Britanni delectum, ac tributa, & injuncta imperii munera impigre obeunt, si injuriæ absint: has ægre tolerant, jam domiti ut pareant, nondum ut serviant. Igitur primus omnium Romano-

rum divus Julius cum exercitu Britanniam ingressus, quamquam prosperâ pugnam terruerit incolas, ac litore potitus sit, potest videri ostendisse posteris, non tradidisse. Mox bella civilia, & in rempublicam versa Principum arma, ac longa oblivio Britanniae etiam in pace. “*Consilium*” id divus Augustus vocabat, Tiberius “*praeceptum*”. Agitasse Caium Cæsarem de intrandâ Britannia fati constat, ni velox ingenio, mobilis pœnitentiâ, & ingentes adversus Germaniam conatus frustra fuissent. Divus Claudius auctor operis, transvectis legionibus auxiliisque, & adsumpto in partem rerum Vespasiano: quod initium venturæ mox fortunæ fuit: domitæ gentes, capti reges, & monstratus fati Vespasianus.

XIV. CONSULARIUM primus Aulus Plautius præpositus, ac subinde Ostorius Scapula, uterque bello egregius: redactaque paullatim in formam provinciæ proxima pars Britanniae: addita insuper veteranorum colonia: quædam civitates Cogiduno regi donatæ (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit) vetere ac jam pridem receptâ populi Romani consuetu-

dine, ut haberet instrumenta servitutis & reges. Mox Didius Gallus parta a prioribus continuit, paucis admodum castellis in ulteriora promotis, per quæ fama aucti officii quæreretur. Didium Veranius excepit, isque intra annum extinctus est. Suetonius hinc Paullinus biennio prosperas res habuit, subactis nationibus, firmatisque præfidiis : quorum fiduciâ Monam insulam, ut vires rebellibus ministrantem, adgressus, terga occasione patefecit.

XV. N A M Q U E absentîâ legati remoto metu, Britanni agitare inter se mala servitutis, conferre injurias, & interpretando accendere. “ Nihil profici patientiâ, nisi
“ ut graviora, tamquam ex facili toleran-
“ tibus, imperentur : singulos sibi olim
“ reges fuisse, nunc binos imponi ; e qui-
“ bus legatus in sanguinem, procurator in
“ bona sæviret : æquè discordiam præpo-
“ sitorum, æquè concordiam subjectis exi-
“ tiosam : alterius manus, centuriones al-
“ terius, vim & contumelias miscere : ni-
“ hil jam cupiditati, nihil libidini excep-
“ tum : in prælio fortiores esse, qui spo-
“ liet : nunc ab ignavis plerumque & im-
“ bellibus eripi domos, abstrahi liberos,

“ injungi delectus, tamquam mori tantum
 “ pro patriâ nescientibus: quantulum enim
 “ transisse militum, si sese Britanni nume-
 “ rent? sic Germanias excussisse jugum; &
 “ flumine, non Oceano, defendi: sibi pa-
 “ triam, conjuges, parentes, illis avaritiam
 “ & luxuriam causas belli esse: recessuros,
 “ ut divus Julius recessisset, modò virtutes
 “ majorum suorum æmulerentur; neve
 “ prælii unius aut alterius eventu pavesce-
 “ rent: plus impetûs, majorem constanti-
 “ am penes miseros esse. Jam Britannorum
 “ etiam deos misereri, qui Romanum ducem
 “ absentem, qui relegatum in aliâ insulâ
 “ exercitum detinerent: jam ipsos, quod
 “ difficillimum fuerit, deliberare: porro in
 “ ejusmodi consiliis periculosius esse depre-
 “ hendi, quàm audere.”

XVI. Hīs atque talibus invicem in-
 stincti, Boudiceâ, generis regii feminâ, duce
 (neque enim sexum in imperiis discernunt)
 sumpsere universi bellum: ac sparsos per
 castella milites confectati, expugnatis præ-
 fidiis, ipsam coloniam invasere, ut sedem
 servitutis: nec ullum in barbaris sævitiae
 genus omisit ira & victoria. Quòd nisi Paul-
 linus, cognito provinciæ motu, properè

subvenisset, amissa Britannia foret: quam unius prælii fortuna veteri patientiæ restituit, tenentibus arma plerisque, quos conscientia defectionis, & propius ex legato timor agitabat. Hic cum egregius cetera, arroganter in deditos, &, ut suæ quoque injuriæ ultor, durius consuleret; missus Petronius Turpilianus, tamquam exorabilior: & delictis hostium novus, eoque pœnitentiæ mitior, compositis prioribus, nihil ultra ausus, Trebellio Maximo provinciam tradidit. Trebellius segnior & nullis castrorum experimentis, comitate quâdam curandi provinciam tenuit. Didicere jam barbari quoque ignoscere vitiis blandientibus: & interventus civilium armorum præbuit justam segnitiae excusationem: sed discordiâ laboratum, cum adfuetus expeditionibus miles otio lasciviret. Trebellius, fugâ ac latebris vitatâ exercitûs irâ, indecorus atque humilis, precariò mox præfuit: ac velut pacti, exercitus licentiam, dux salutem: hæc seditio sine sanguine stetit. Nec Vertius Bolanus, manentibus adhuc civilibus bellis, agitavit Britanniam disciplinâ. Eadem inertia erga hostes, similis petulantia castrorum: nisi quòd innocens Bolanus, &

nullis delictis invisus, caritatem paraverat loco auctoritatis.

XVII. SED ubi cum cetero orbe Vespasianus & Britanniam recipavit; magni duces, egregii exercitus, minuta hostium spes: & terrorem statim intulit Petilius Cerialis, Brigantum civitatem, quæ numerosissima provinciæ totius perhibetur, aggressus: multa prælia, & aliquando non incruenta: magnamque Brigantum partem aut victoriâ amplexus, aut bello. Et cùm Cerialis quidem alterius successoris curam famamque obruisset, sustinuit quoque molem Julius Frontinus, vir magnus, quantum licebat, validamque & pugnacem Silurum gentem armis subegit; super virtutem hostium, locorum quoque difficultates eluctatus.

XVIII. HUNC Britanniaë statum, has bellorum vices mediâ jam æstate transgressus Agricola invênit, cùm & milites, velut omisâ expeditione, ad securitatem, & hostes ad occasionem verterentur. Ordovicum civitas haud multò ante adventum ejus, alam, in finibus suis agentem, propè universam obtriverat: eoque initio erecta provincia, & quibus bellum volentibus

erat, probare exemplum, aut recentis legati animum opperiri. Tum Agricola, quamquam transacta ætas, sparsi per provinciam numeri, præsumpta apud militem illius anni quies, tarda & contraria bellum inchoaturo, & plerisque custodiri suspecta potius videbatur, ire obviam discrimini statuit: contractisque legionum vexillis & modicâ auxiliorum manu, quia in æquum degredi Ordovices non audebant, ipse ante agmen, quò ceteris par animus simili periculo esset, erexit aciem: cæsâque propè universâ gente, non ignarus instandum famæ, ac, prout prima cessissent, fore universa; Monam insulam, cujus possessione revocatum Paullinum rebellione totius Britanniae suprâ memoravi, redigere in potestatem animo intendit. Sed, ut in dubiis consiliis, naves deerant: ratio & constantia ducis transvexit. Depositis omnibus sarcinis, lectissimos auxilium, quibus nota vada, & patrius nandi usus, quo simul seque, & arma, & equos regunt, ita repentè immisit, ut obstupefacti hostes, qui classem, qui naves, qui mare expectabant, nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus. Ita

petitâ pace, ac deditâ insulâ, clarus ac magnus haberi Agricola: quippe cui ingredienti provinciam, quod tempus alii per ostentationem, aut officiorum ambitum transigunt, labor & periculum placuisset. Nec Agricola, prosperitate rerum in vanitatem usus, expeditionem aut victoriam vocabat, victos continuïsse: ne laureatis quidem gesta prosecutus est: sed ipsâ dissimulatione famæ famam auxit, æstimantibus quantâ futuri spe tam magna tacuisset.

XIX. CETERUM animorum provinciæ prudens, simulque doctus per aliena experimenta, parum profici armis, si injuriæ sequerentur, causas bellorum statuit exscindere. A se suisque orsus, primam domum suam coercuit; quod plerisque haud minus arduum est, quàm provinciam regere. Nihil per liberos servosque publicæ rei: non studiis privatis, nec ex commendatione, aut precibus centurionum milites adscire, sed optimum quemque fidelissimum putare: omnia scire, non omnia exsequi: parvis peccatis veniam, magnis severitatem commodare: nec pœnâ semper, sed sæpius pœnitentiâ contentus esse: officiis & administrationibus potiùs non peccaturos præpo-

nere, quàm damnare, cùm peccassent. Frumenti & tributorum auctiōem æqualitate munerum mollire, circumcisis, quæ in quæstum reperta, ipso tributo graviùs tolerabantur : namque per ludibrium adfidere clausis horreis, & emere ultro frumenta, ac vendere pretio cogeabantur : devortia itinerum & longinquitas regionum indicebatur, ut civitates a proximis hibernis in remota & avia deferrent, donec, quod omnibus in promptu erat, paucis lucrosū fieret.

XX. HÆC primo statim anno comprimendo, egregiam famam paci circumdedit; quæ vel incuriâ, vel tolerantiâ priorum, haud minùs quàm bellum timebatur. Sed ubi æstas advenit, contracto exercitu, multus in agmine, laudare modestiam, disiectos coercere : loca castris ipse capere, æstuaria ac silvas ipse prætentare : & nihil interim apud hostes quietum pati, quominus subitis excursibus popularetur : atque ubi satis terruerat, parcendo rursus inritamenta pacis ostentare. Quibus rebus multæ civitates, quæ in illum diem ex æquo egerant, datis obsidibus, iram posuere, & præsidiiis

castellisque circumdatæ, tantâ ratione curâque, ut nulla antè Britannia nova pars inlaccessita transierit.

XXI. SEQUENS hiems saluberrimis consiliis absumpta: namque ut homines dispersi ac rudes, eoque bello faciles, quieti & otio per voluptates adsuescerent; hortari privatim, adjuvare publicè, ut templa, fora, domus exstruerent, laudando promptos, & castigando segnes: ita honoris æmulatio pro necessitate erat. Jam verò principum filios liberalibus artibus erudire, & ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modò linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent: inde etiam habitûs nostri honor, & frequens toga: paullatimque discessum ad deliniamenta vitiorum, porticus, & balnea, & conviviorum elegantiam: idque apud imperitos "humanitas" vocabatur, cùm pars servitutis effet.

XXII. TERTIUS expeditionum annus novas gentes aperuit, vastatis usque ad Taum (æstuario nomen est) nationibus: quâ formidine territi hostes, quamquam conflictatum sævis tempestatibus exercitum, laceffere non ausi: ponendisque insu-

per castellis spatium fuit. Adnotabant periti, non alium ducem opportunitates locorum sapientiùs legisse: nullum ab Agricolâ positum castellum aut vi hostium expugnatum, aut pactione ac fugâ desertum. Crebræ eruptiones: nam adversùs moras obsidionis, annuis copiis firmabantur: ita intrepida ibi hiems, & sibi quisque præsidio, inritis hostibus, eoque desperantibus, quia soliti plerumque damna æstatis hibernis eventibus pensare, tum æstate atque hieme juxtâ pellebantur. Nec Agricola umquam per alios gesta avidus interceptit: seu centurio, seu præfectus, incorruptum facti testem habebat. Apud quosdam acerbior in conviciis narrabatur: ut erat bonis comis, ita adversùs malos injucundus: ceterùm ex iracundiâ nihil supererat: secretum & silentium ejus non timeres: honestius putabat offendere, quàm odisse.

XXIII. QUARTA æstas obtinendis, quæ percurrerat, insumpta: ac si virtus exercituum & Romani nominis gloria pateretur, inventus in ipsâ Britannîâ terminus. Nam Clota & Bodotria, diversi maris æstibus per immensum revectæ, angusto ter-

rarum spatio dirimuntur: quod tum præfidiis firmabatur: atque omnis propior finus tenebatur, summotis velut in aliam insulam hostibus.

XXIV. QUINTO expeditionum anno, nave primâ transgressus, ignotas ad id tempus gentes crebris simul ac prosperis præliis domuit: eamque partem Britanniae, quæ Hiberniam aspicit, copiis instruxit, in spem magis, quàm ob formidinem: siquidem Hibernia, medio inter Britanniam atque Hispaniam sita, & Gallico quoque mari opportuna, valentissimam imperii partem magnis invicem usibus miscuerit. Spatium ejus, si Britanniae comparetur, angustius, nostri maris insulas superat. Solum cælumque, & ingenia cultusque hominum haud multùm a Britannia differunt: meliùs aditus portusque per commercia & negotiatores cogniti. Agricola expulsus seditione domesticâ unum ex regulis gentis exceperat, ac specie amicitiae in occasionem retinebat. Sæpe ex eo audiui, legione unâ & modicis auxiliis debellari obtinerique Hiberniam posse. Idque etiam adversus Britanniam profuturum, si Romana ubique

arma, & velut e conspectu libertas tolleretur.

XXV. CETERUM æstate, quæ sextum officii annum inchoabat, amplexus civitates trans Bodotriam fitas, quia motus universarum ultrà gentium, & infesta hostili exercitu itinera timebantur, portus classè exploravit: quæ ab Agricolâ primùm adsumpta in partem virium, sequebatur egregiâ specie, cùm simul terrâ, simul mari bellum impelleretur, ac sæpe iisdem castris pedes, equesque, & nauticus miles, mixti copiis & lætitiâ, sua quisque facta, suos casus attollerent: ac modò “silvarum & montium profunda” modò “tempestatum ac fluctuum adversa”, hinc “terra & hostis”, hinc “auctus Oceanus” militari jactantiâ compararentur. “Britannos” quoque, ut ex captivis audiebatur, “visa classis obstupefaciebat, tamquam, aperto maris sui secreto, ultimum victis perfrugium clauderetur”. Ad manus & arma conversi Caledoniam incolentes populi, paratu magno, majore famâ, uti mos est de ignotis, “oppugnasse ultro”, castella adorti, metum, ut provocantes, addiderant: “regrediendumque citra Bodotriam, &

“excedendum potiùs, quàm pellerentur”, ignavi specie prudentium admonebant: cùm interim cognoscit, “hostes pluribus agminibus inrupturos”. Ac ne superante numero, & peritiâ locorum circumiretur, diviso & ipse in tres partes exercitu incessit.

XXVI. Quid ubi cognitum hosti, mutato repentè consilio, universi nonam legionem, ut maximè invalidam, nocte adgressi, inter somnum ac trepidationem cæsis vigilibus, inrupere. Jamque in ipsis castris pugnabant, cùm Agricola, iter hostium ab exploratoribus edoctus, & vestigiis infecutus, velocissimos equitum peditumque adsultare tergis pugnantium jubet, mox ab universis adjici clamorem: & propinquâ luce fulsere signa: ita ancipiti malo territi Britanni: & Romanis redit animus; ac securi pro salute, de gloriâ certabant: ultro quinetiam erupere: & fuit atrox in ipsis portarum angustiis prælium, donec pulsi hostes; utroque exercitu certante, his, ut tulisse opem, illis, ne eguisse auxilio viderentur: quòd nisi paludes & silvæ fugientes texissent, debellatum illâ victoriâ foret.

XXVII. Cujus constantiâ ac famâ fe-

rox exercitus, “ nihil virtuti suæ invium :
“ penetrandam Caledoniam, inveniendum-
“ que tandem Britanniae terminum, conti-
“ nuo proeliorum cursu”, fremebant: atque
illi modò cauti ac sapientes, prompti post
eventum ac magniloqui erant: iniquissima
hæc bellorum conditio est: prospera omnes
sibi vindicant, adversa uni imputantur. At
Britanni non virtute, sed occasione & arte
ducis rati, nihil ex arrogantia remittere, quo-
minus juventutem armarent, conjuges ac li-
beros in loca tuta transferrent, cœtibus ac
sacrificiis conspiracyem civitatum fanci-
rent: atque ita inirritatis utrimque animis
discessum.

XXVIII. E A D E M æstate cohors Ufipio-
rum, per Germanias conscripta, & in Bri-
tanniam transmissa, magnum ac memorabile
facinus ausa est. Occiso centurione ac mili-
tibus, qui ad tradendam disciplinam im-
mixti manipulis, exemplum & rectores ha-
bebantur, tres liburnicas, adaectis per vim
gubernatoribus, ascendere: & uno remi-
grante, suspectis duobus eoque interfectis,
nondum vulgato rumore, ut miraculum
provehebantur: mox hæc atque illà rapti, &
cum plerisque Britannorum, sua defensan-

tium, prælio congressi, ac sæpe victores, aliquando pulsi, eò ad extremum inopiæ venêre, ut infirmissimos suorum, mox sorte ductos vescerentur: atque ita circumvecti Britanniam, amissis per inscitiam regendi navibus, pro prædonibus habiti, primùm a Suevis, mox a Frisiis intercepti sunt: ac fuere, quos per commercia venundatos, & in nostram usque ripam mutatione eumentium adductos, indicium tanti casûs inlustravit. Initio æstatis Agricola, domestico vulnere ictus, anno antè natum filium amisit. Quem casum neque, ut plerique fortium virorum, ambitiosè, neque per lamenta rursus ac mærorem muliebriter tulit: & in luctu bellum inter remedia erat.

XXIX. I G I T U R præmissâ classe, quæ pluribus locis prædata, magnum & incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos, & longâ pace exploratos addiderat, ad montem Grampium pervenit quem jam hostes infederant. Nam Britanni, nihil fracti pugnae prioris eventu, & ultionem aut servitium exspectantes, tandemque docti, commune periculum concordia propulsandum, legationibus & fœderibus omnium civitatum vires exciverant.

Jamque super triginta millia armatorum aspiciebantur, & adhuc adfluebat omnis juvenus, & quibus cruda ac viridis senectus, clari bello, ac sua quisque decora gestantes: cùm inter plures duces virtute & genere præstans, nomine Calgacus, apud contractam multitudinem, prælium poscentem, in hunc modum locutus fertur.

XXX. "QUOTIENS causas belli &
" necessitatem nostram intueor, magnus
" mihi animus est, hodiernum diem, con-
" sensumque vestrum, initium libertatis to-
" tius Britanniae fore. Nam & universi ser-
" vitutis expertes, & nullae ultra terrae, ac
" ne mare quidem securum, imminente no-
" bis classe Romanâ: ita prælium atque ar-
" ma, quæ fortibus honesta, eadem etiam
" ignavis tutissima sunt. Priores pugnae,
" quibus adversus Romanos variâ fortunâ
" certatum est, spem ac subsidium in nostris
" manibus habebant: quia nobilissimi toti-
" us Britanniae, eoque in ipsis penetralibus
" sita, nec servientium litora aspicientes, ocu-
" los quoque a contactu dominationis invi-
" olatos habebamus. Nos, terrarum ac li-
" bertatis extremos, recessus ipse ac sinus
" famæ in hunc diem defendit: nunc termi-

“ nus Britanniae patet : atque omne igno-
 “ tum pro magnifico est. Sed nulla jam ul-
 “ tra gens, nihil nisi fluctus & faxa, & in-
 “ festiores Romani : quorum superbiam
 “ frustra per obsequium & modestiam effu-
 “ geris : raptores orbis, postquam cuncta
 “ vastantibus defuere terrae, & mare scru-
 “ tantur : si locuples hostis est, avari : si pau-
 “ per, ambitiosi : quos non Oriens, non Oc-
 “ cidens, fatiaverit : soli omnium, opes at-
 “ que inopiam pari affectu concupiscunt :
 “ auferre, trucidare, rapere falsis nominibus,
 “ *imperium* ; atque ubi solitudinem faciunt,
 “ *pacem* appellant”.

XXXI. “ LIBEROS cuique ac propin-
 “ quos suos natura carissimos esse voluit : hi
 “ per delectus, alibi servituri, auferuntur :
 “ conjuges sororesque etsi hostilem libidi-
 “ nem effugiant, nomine *amicorum* atque
 “ *hospitum* polluantur. Bona fortunasque
 “ in tributum egerunt ; in annonam fru-
 “ mentum : corpora ipsa ac manus, filvis ac
 “ paludibus emuniendis, inter verbera ac con-
 “ tumelias, conterunt. Nata servituti man-
 “ cipia semel veneunt, atque ultro a domi-
 “ nis aluntur : Britannia servitutem suam
 “ quotidie emit, quotidie pascit. Ac sicut in-

“ familiâ recentissimus quisque fervorum
“ & conservis ludibrio est: sic in hoc or-
“ bis terrarum vetere famulatu, novi nos &
“ viles in excidium petimur. Neque enim
“ arva nobis, aut metalla, aut portus sunt,
“ quibus exercendis reservemur. Virtus
“ porro ac ferocia subjeutorum ingrata im-
“ perantibus: & longinquitas ac secretum
“ ipsum, quò tutius, eò suspectius. Ita sub-
“ latâ spe veniæ, tandem sumite animum,
“ tam quibus salus, quàm quibus gloria ca-
“ rissima est. Trinobantes, feminâ duce,
“ exurere coloniam, expugnare castra, ac,
“ nisi felicitas in focordiam vertisset, exu-
“ ere jugum potuere: nos integri & indo-
“ miti, & libertatem non in præsentîâ la-
“ turi, primo statim congressu non osten-
“ damus quos sibi Caledonia viros seposu-
“ erit”?

XXXII. “ AN eamdem Romanis in bel-
“ lo virtutem, quam in pace lasciviam ad-
“ esse creditis? Nostris illi dissensionibus
“ ac discordiis clari, vitia hostium in glo-
“ riam exercitûs sui vertunt: quem con-
“ tractum ex diversissimis gentibus, ut fe-
“ cundæ res tenent, ita adversæ dissolvent:

“ nisi si Gallos, & Germanos, & (pudet
 “ dictu) Britannorum plerosque, licèt do-
 “ minationi alienæ sanguinem commo-
 “ dent, diutiùs tamen hostes quàm servos,
 “ fide & affectu teneri putatis : metus &
 “ terror est, infirma vincula caritatis : quæ
 “ ubi removeris, qui timere desierint, odif-
 “ se incipient. Omnia victoriæ incitamenta
 “ pro nobis sunt : nullæ Romanos conju-
 “ ges accendunt : nulli parentes fugam ex-
 “ probraturi sunt : aut nulla plerisque pa-
 “ tria, aut alia est : paucos numero, circum
 “ trepidos ignorantia, cœlum ipsum, ac
 “ mare, & silvas, ignota omnia circum-
 “ spectantes, clausos quodammodo ac
 “ victos dii nobis tradiderunt. Ne terreat
 “ vanus aspectus, & auri fulgor atque ar-
 “ genti, quod neque tegit, neque vulnerat.
 “ In ipsâ hostium acie inveniemus nostras
 “ manus : agnoscent Britanni suam cau-
 “ sam : recordabuntur Galli priorem liber-
 “ tatem : deferent illos ceteri Germani,
 “ tamquam nuper Usipii reliquerunt. Nec
 “ quidquam ultra formidinis : vacua castel-
 “ la, senum coloniæ, inter malè parentes &
 “ injustè imperantes, ægra municipia &
 “ discordantia : hîc dux, hîc exercitus :

“ ibi tributa & metalla, & ceteræ servien-
“ tium pœnæ, quas in æternum proferre,
“ aut statim ulcisci, in hoc campo est.
“ Proinde ituri in aciem, & majores ves-
“ tros, & posteros cogitate”.

XXXIII. EXCEPERE orationem ala-
cres, & barbari moris cantu, & fremitu,
clamoribusque dissonis. Jamque agmina,
& armorum fulgores, audentissimi cujusque
procurfu : simul instruebantur acies :. cùm
Agricola, quamquam lætum & vix muni-
mentis coercitum militem accendendum
adhuc ratus, ita differuit : “ Octavus an-
“ nus est, commilitones, ex quo virtute &
“ auspiciis imperii Romani, fide atque
“ operâ vestrâ Britanniam vicistis: tot ex-
“ peditionibus, tot præliis, seu fortitudine
“ adversùs hostes, seu patientiâ ac labore
“ pæne adversùs ipsam rerum naturam
“ opus fuit, neque me militum, neque vos
“ ducis pænivit. Ergo egressi, ego vete-
“ rum legatorum, vos priorum exercituum
“ terminos, finem Britanniae, non famâ,
“ nec rumore, sed castris & armis tenemus.
“ Inventa Britannia, & subacta. Equidem
“ sæpe in agmine, cùm vos paludes, mon-

“tesve, & flumina fatigarent, fortissimi cu-
 “jusque voces audiebam, quando dabitur
 “hostis, quando acies? Veniunt e latebris
 “suis extrusi: & vota virtusque in aperto,
 “omniaque prona victoribus, atque eadem
 “victis adversa. Nam ut superasse tantum
 “itineris, silvas evasisse, transisse æstuaria,
 “pulchrum ac decorum in frontem; ita
 “fugientibus periculosissima, quæ hodie
 “prosperrima sunt. Neque enim nobis aut
 “locorum eadem notitia, aut comineatum
 “eadem abundantia: sed manus, & arma,
 “& in his omnia. Quod ad me attinet,
 “jam pridem mihi decretum est, neque
 “exercitus, neque ducis terga tuta esse.
 “Proinde & honesta mors turpi vitâ potior;
 “& incolumitas ac decus, eodem loco sita
 “sunt: nec inglorium fuerit, in ipso ter-
 “rarum ac naturæ fine cecidisse”.

XXXIV. “Si novæ gentes atque igno-
 “ta acies constitisset; aliorum exercituum
 “exemplis vos hortarer: nunc vestra de-
 “cora recensete, vestros oculos interroga-
 “te. Ii sunt, quos proximo anno, unam
 “legionem furto noctis adgressos, clamore
 “debellastis: ii ceterorum Britannorum
 “fugacissimi: ideoque tamdiu superstites.

“ Quomodo silvas saltusque penetrantibus,
“ fortissimum quodque animal contrà ru-
“ ere, pavidà & inertia ipso agminis sono
“ pelluntur; sic acerrimi Britannorum jam
“ pridem ceciderunt: reliquus est numerus
“ ignavorum & metuentium: quos quòd
“ tandem invenistis, non resistunt, sed
“ deprehensi sunt novissimi: res & extremo
“ metu corpora defixere in his vestigiis,
“ in quibus pulchram & spectabilem vic-
“ toriam ederetis. Transigite cum expedi-
“ tionibus, imponite quinquaginta annis
“ magnum diem, adprobate reipublicæ
“ numquam exercitui imputari potuisse,
“ aut moras belli, aut causas rebellandi.”

XXXV. Et adloquente adhuc Agricola
militum ardor eminebat, & finem oratio-
nis ingens alacritas consecuta est, statimque
ad arma discursum. Instinctos ruentesque
ita disposuit, ut peditum auxilia, quæ octo
millia erant, mediam aciem firmarent:
equitum tria millia, cornibus adfunderen-
tur: legiones pro vallo steterè, ingens vic-
toriae decus citra Romanum sanguinem
bellanti, & auxilium, si pellerentur. Bri-
tannorum acies in speciem simul ac terro-

rem editioribus locis constiterat, ita ut primum agmen æquo, ceteri per acclive jugum connexi velut insurgerent: media campi covinarius & eques strepitu ac discursu complebat. Tum Agricola, superante hostium multitudine, veritus, ne simul in frontem, simul & latera suorum pugnaretur, diductis ordinibus, quamquam porrectior acies futura erat, & “arcessendas” plerique “legiones” admonebant, promptior in spem, & firmus adversis, dimisso equo pedes ante vexilla constitit.

XXXVI. Ac primo congressu eminus certabatur: simul constantiâ, simul arte Britanni, ingentibus gladiis, & brevibus cetris, missilia nostrorum vitare, vel excutere, atque ipsi magnam vim telorum superfundere: donec Agricola tres Batavorum cohortes, ac Tungrorum duas cohortatus est, ut rem ad mucrones ac manus adducerent: quod & ipsis vetustate militiæ exercitatum, & hostibus inhabile parva scuta & enormes gladios gerentibus: nam Britannorum gladii sine mucrone complexum armorum, & in arcto pugnam non tolerabant. Igitur, ut Batavi miscere ictus, ferire umbonibus, ora scædare, & tractis,

qui in æquo obstiterant, erigere in colles aciem cœpere; ceteræ cohortes, æmulatione & impetu commistæ, proximos quosque cædere: ac plerique femineces, aut integri, festinatione victoriæ relinquebantur. Interim equitum turmæ fugêre, covinarii peditum se prælio miscuere: & quamquam recentem terrorem intulerant, densis tamen hostium agminibus, & inæqualibus locis hærebant: minimèque equestris ea pugnæ facies erat, cùm ægre diu stantes, simul equorum corporibus impellerentur, ac sæpe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, transversos, aut obvios incurfabant.

XXXVII. Et Britanni, qui adhuc pugnæ expertes summa collium infederant, & paucitatem nostrorum vacui spernebant, degredi paullatim, & circumire terga vincentium cœperant: ni idipsum veritus Agricola quatuor equitum alas, ad subita belli retentas, venientibus opposuisset, quantoque ferocius accurrerant, tantò acrius pullos in fugam disjecisset. Ita consilium Britannorum in ipsos versum: transvectæque præcepto ducis a fronte pugnantium alæ, averfam hostium aciem invasere. Tum

verò patentibus locis grande & atrox spectaculum : sequi, vulnerare, capere, atque eosdem, oblati aliis, trucidare. Jam hostium, prout cuique ingenium erat, catervæ armatorum paucioribus terga præstare, quidam inermes ultro ruere, ac se morti offerre. Passim arma, & corpora, & laceri artus, & cruenta humus : & aliquando etiam victis ira virtusque : postquam silvis appropinquarent, collecti, primos sequentium, incautos & locorum ignaros, circumveniebant. Quod ni frequens ubique Agricola, validas & expeditas cohortes indaginis modo, & sicubi arctiora erant, partem equitum, dimissis equis, simul rariores silvas equitem persultare iussisset, acceptum aliquod vulnus per nimiam fiduciam foret. Ceterum, ubi compositos firmis ordinibus sequi rursus videre, in fugam versi, non agminibus, ut prius, nec alius alium respectantes, rari, & vitabundi invicem, longinqua atque avia petiere : finis sequendi nox & satietas fuit : cæsa hostium ad decem millia : nostrorum trecenti sexaginta cecidere : in quibus Aulus Atticus, præfectus cohortis, juvenili ardore & ferocia equi hostibus illatus.

XXXVIII. ET nox quidem gaudio prædâque læta victoribus: Britanni palantes, mixtoque virorum mulierumque ploratu, trahere vulneratos, vocare integros, deferere domos, ac per iram ultro incendere: eligere latebras, & statim relinquere: miscere invicem consilia aliqua, dein separare: aliquando frangi aspectu pignorum suorum, sæpiùs concitari: fatisque constabat sævisse quosdam in conjuges ac liberos, tamquam misererentur. Proximus dies faciem victoriæ latiùs aperuit: vastum ubique silentium, secreti colles, fumantia procul tecta, nemo exploratoribus obviis: quibus in omnem partem dimissis, ubi incerta fugæ vestigia, neque usquam conglobari hostes compertum, & exactâ jam æstate spargi bellum nequibat, in fines Horestorum exercitum deducit. Ibi acceptis obsidibus, præfecto classis “cir-
“cumvehi Britanniam” præcepit: datæ ad id vires, & præcesserat terror: ipse peditem atque equites lento itinere, quò novarum gentium animi ipsâ transitûs morâ terrerentur, in hibernis locavit. Et simul classis secundâ tempestate ac famâ Trutulensem portum tenuit, unde proximo latere Britannia lecto omnis redierat.

XXXIX. Hunc rerum cursum, quamquam nullâ verborum jactantiâ epistolis Agricolæ auctum, ut Domitiano moris erat, fronte lætus, pectore anxius excepit. Inerat conscientia, derisui fuisse nuper falsum e Germaniâ triumphum, emptis per commercia, quorum habitus & crines in captivorum speciem formarentur : at nunc veram magnamque victoriam, tot millibus hostium cæsis, ingenti famâ celebrari. Id sibi maxime formidolosum, privati hominis nomen supra Principis attolli : frustra studia fori, & civilium artium decus in silentium acta, si militarem gloriam alius occuparet : & cetera utcumque faciliùs dissimulari, ducis boni Imperatoriam virtutem esse. Talibus curis exercitus, quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo satiatus, optimum in præsentia statuit, reponere odium, donec impetus famæ & favor exercitûs languesceret : nam etiam tum Agricola Britanniam obtinebat.

XL. Igitur “ triumphalia ornamenta, “ & illustris statuæ honorem, & quidquid “ pro triumpho datur”, multo verborum honore cumulata, decerni in senatu jubet, addique insuper opinionem, Syriam pro-

vinciam Agricolæ destinari, vacuum tum morte Atilii Rufi consularis, & majoribus reservatam. Credidere plerique libertum ex secretioribus ministeriis missum ad Agricolam, codicillos, quibus ei Syria dabatur, tulisse, cum præcepto, ut, si in Britannîâ foret, traderentur : eumque libertum in ipso freto Oceani obvium Agricolæ, ne appellato quidem eo, ad Domitianum remeasse : five verum istud, five ex ingenio Principis fictum ac compositum est. Tradiderat interim Agricola successori suo provinciam quietam tutamque. Ac ne notabilis celebritate & frequentîâ occurrentium introitus esset, vitato amicorum officio, noctu in Urbem, noctu in palatium, ita ut præceptum erat, venit : exceptusque brevi osculo, & nullo sermone, turbæ fervientium immixtus est. Ceterùm ut militare nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus auxit, cultu modicus, sermone facilis, uno aut altero amicorum comitatus : adeò ut plerique, quibus magnos viros per ambitionem æstimare mos est, viso aspectoque Agricolâ, quærent famam, pauci interpretarentur.

XLI. CREBRO per eos dies apud Do-

mitianum absens accusatus, absens absolutus est : causa periculi non crimen ullum, aut querela læsi cujusquam, sed infensus virtutibus Princeps, & gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes. Et ea infecuta sunt reipublicæ tempora, quæ fileri Agricola non finerent : tot exercitus in Mœsiâ Daciâque, & Germaniâ Pannoniâque, temeritate aut per ignaviam ducum amissi : tot militares viri cum tot cohortibus expugnati & capti : nec jam de limite imperii & ripâ, sed de hibernis legionum & possessione dubitatum. Ita cùm damna damnis continuarentur, atque omnis annus funeribus & cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi dux Agricola : comparantibus cunctis vigorem ; constantiam, & expertum bellis animum, cum inertîâ & formidine eorum. Quibus sermonibus satis constat Domitiani quoque aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore & fide, pessimi malignitate & livore, pronum deterioribus Principem exstimulabant. Sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.

XLII. AD ERAT jam annus, quo proconsulatum Asiæ & Africæ fortiretur, & oc-

ciso Civicâ nuper, nec Agricolaë consilium deerat, nec Domitiano exemplum. Accessere quidam, cogitationum Principis periti, qui, “iturus ne esset in provinciam” ultro Agricolaam interrogarent: ac primò occultius “quietem & otium” laudare, mox “operam suam in adprobandâ excusatione” offerre: postremò non jam obscuro, suadentes simul terrentesque, pertraxere ad Domitianum: qui paratus simulatione, in arrogantiam compositus, & audiit preces excusantis, & cùm adnuisset, agi sibi gratias passus est: nec erubuit beneficii invidiâ: salarium tamen, proconsulari solitum offerri, & quibusdam a seipso concessum, Agricolaë non dedit: sive offensus, non petitus, sive ex conscientiâ, ne quod vetuerat, videretur emisse. Proprium humani ingenii est, odisse, quem læseris: Domitiani verò natura præceps in iram, & quò obscurior, eò irrevocabilior, moderatione tamen prudentiâque Agricolaë leniebatur: quia non contumaciâ, neque inani jactatione libertatis, famam fatumque provocabat. Sciant, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis Principibus

mitianum absens accusatus, absens absolutus est: causa periculi non crimen ullum, aut querela læsi cujusquam, sed infensus virtutibus Princeps, & gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes. Et ea infecuta sunt reipublicæ tempora, quæ fileri Agricola non finerent: tot exercitus in Mœsiâ Daciâque, & Germaniâ Pannoniâque, temeritate aut per ignaviam ducum amissi: tot militares viri cum tot cohortibus expugnati & capti: nec jam de limite imperii & ripâ, sed de hibernis legionum & possessione dubitatum. Ita cùm damna damnis continuarentur, atque omnis annus funeribus & cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi dux Agricola: comparantibus cunctis vigorem; constantiam, & expertum bellis animum, cum inertiâ & formidine eorum. Quibus sermonibus satis constat Domitiani quoque aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore & fide, pessimi malignitate & livore, primum deterioribus Principem exstimulabant. Sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.

XLII. AD ERAT jam annus, quo proconsulatum Asiæ & Africæ sortiretur, & oc-

ciso Civicâ nuper, nec Agricolaë consilium deerat, nec Domitiano exemplum. Accessere quidam, cogitationum Principis periti, qui, "iturus ne esset in provinciam" ultro Agricolam interrogarent: ac primò occultius "quietem & otium" laudare, mox "operam suam in adprobandâ excusatione" offerre: postremò non jam obscuri, suadentes simul terrentesque, pertraxere ad Domitianum: qui paratus simulatione, in arrogantiam compositus, & audiit preces excusantis, & cùm adnuisset, agi sibi gratias passus est: nec erubuit beneficii invidiâ: salarium tamen, proconsulari solitum offerri, & quibusdam a seipso concessum, Agricolaë non dedit: sive offensus, non petitus, sive ex conscientiâ, ne quod vetuerat, videretur emisse. Proprium humani ingenii est, odisse, quem læseris: Domitiani verò natura præceps in iram, & quò obscurior, eò irrevocabilior, moderatione tamen prudentiâque Agricolaë leniebatur: quia non contumaciâ, neque inani jactatione libertatis, famam fatumque provocabat. Sciant, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis Principibus

magnos viros esse: obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eò laudis excedere, quò plerique per abrupta, sed in nullum reipublicæ usum, ambitiosâ morte inclaruerunt.

XLIII. FINIS vitæ ejus nobis luctuosus, amicis tristis, extraneis etiam ignotisque non sine curâ fuit. Vulgus quoque, & hic aliud agens populus, & ventitavere ad domum, & per fora, & circulos locuti sunt: nec quisquam, auditâ morte Agricolæ, aut lætatus est, aut statim oblitus est. Augebat miserationem constans rumor, “veneno “interceptum”. Nobis nihil comperti adfirmare ausim: ceterùm per omnem valetudinem ejus, crebriùs, quàm ex more principatûs per nuntios visentis, & libertorum primi, & medicorum intimi venêre: sive cura illud, sive inquisitio erat. Supremo quidem die, momenta deficientis per dispositos cursores nuntiata constabat, nullo credente, sic accelerari, quæ tristis audiret. Speciem tamen doloris animo vultuque præ se tulit, securus jam odii, & qui faciliùs dissimularet gaudium, quàm metum. Satis constabat, lecto testamento Agricolæ, quo coheredem optimæ uxori & piissimæ filiæ

Domitianum scripsit, lætatum eum, velut honore judicioque : tam cæca & corrupta mens assiduis adulationibus erat, ut nesciret a bono patre non scribi heredem, nisi malum principem.

XLIV. NATUS erat Agricola, Caio Cæsare, tertium consule, Idibus Juniis : excessit sexto & quinquagesimo anno, decimo Kalendas Septembres, Collegâ Priscoque consulibus. Quòd si habitum quoque ejus posteri noscere velint, decentior quàm sublimior fuit : nihil metûs in vultu : gratia oris supererat : bonum virum facile crederes, magnum libenter. Et ipse quidem, quamquam medio in spatio integræ ætatis ereptus, quantùm ad gloriam, longissimum ævum peregit. Quippe & vera bona, quæ in virtutibus sita sunt, impleverat ; & consularibus ac triumphalibus ornamentis prædito, quid aliud adstruere fortuna poterat ? Opibus nimis non gaudebat ; speciosæ contigerant : filiâ atque uxore superstitibus, potest videri etiam beatus, incolumi dignitate, florente famâ, salvis adfinitatibus & amicitiiis, futura effugisse. Nam sicuti durare in hac beatissimi

sæculi luce, ac Principem Trajanum videre, quod augurio votisque apud nostras aures ominabatur: ita festinatæ mortis grande solatium tulit, evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non jam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo, & velut uno ictu, rempublicam exhausit.

XLV. Non vidit Agricola obseffam curiam, & clausum armis senatum, & eâdem strage tot consularium cædes, tot nobilissimarum feminarum exilia & fugas. Unâ adhuc victoriâ Carus Metius censebatur, & intra Albanam arcem sententia Messalini strepebat, & Massa Bebius jam tum reus erat. Mox nostræ duxere Helvidium in carcerem manus: nos Maurici, Rustique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit. Nero tamen subtraxit oculos, iussitque scelera, non spectavit: præcipua sub Domitiano miseriarum pars erat, videre & aspici: cùm suspiria nostra subscriberentur: cùm denotandis tot hominum palloribus sufficeret sævus ille vultus & rubor, quo se contra pudorem muniebat. Tu verò felix, Agricola, non vitæ tantùm claritate, sed etiam opportunitate mortis: ut perhi-

bent, qui interfuerunt novissimis sermonibus tuis, constans & libens fatum excepisti, tamquam pro virili portione innocentiam Principi donares. Sed mihi filiæque, præter acerbitem parentis erepti, auget mæstitiam, quòd adsidere valetudini, fovere deficientem, fatiari vultu, complexu, non contigit: excepissemus certè mandata vocesque, quas penitus animo figeremus. Noster hic dolor, nostrum vulnus: nobis tam longæ absentiae conditione ante quadriennium amissus es. Omnia sine dubio, optime parentum, adsidente amantissimâ uxore, superfuere honori tuo: paucioribus tamen lacrimis compositus es, & novissimâ in luce desideravere aliquid oculi tui.

XLVI. Si quis piorum manibus locus; si, ut sapientibus placet, non cum corpore extinguuntur magnæ animæ: placidè quiescas, nosque, domum tuam, ab infirmo desiderio, & muliebribus lamentis, ad contemplationem virtutum tuarum voces, quas neque lugeri, neque plangi fas est: admiratione te potiùs, temporalibus laudibus, &, si natura suppeditet, *similitudine decoramus*. Is verus honos, ea conjunctissimi cuiusque pietas. Id filiæ quoque uxori que

48 C. CORNELII TACITI &c.

præceperim, sic patris, sic mariti memori-
am venerari, ut omnia facta dictaque ejus
secum revolvant, famamque ac figuram
animi magis, quàm corporis, complectan-
tur: non quia intercedendum putem ima-
ginibus, quæ marmore, aut ære finguntur:
sed ut vultus hominum, ita simulacra vul-
tûs imbecilla ac mortalia sunt, forma men-
tis æterna: quam tenere & exprimere non
per alienam materiam & artem, sed tuis ipse
moribus possis. Quidquid ex Agricola
amavimus, quidquid mirati sumus, manet,
mansurumque est in animis hominum, in
æternitate temporum, famâ rerum. Nam
multos veterum, velut inglorios & ignobi-
les, oblivio obruet, Agricola, posteritati
narratus & traditus, superstes erit.

Ernestus in Editione C. Corn. Taciti Ann. 1772
vulgatâ, loca, quæ sequuntur, sic legit—

Pag.	3. lin.	5.	<i>facilitatem</i>
	5.	16. deest	<i>et</i>
	ib.	20.	<i>intercepti</i>
	6.	18.	<i>et solatium simul</i>
	8.	1. & alibi	<i>Vetius</i>
	ib.	9.	<i>modò labores</i>
	11.	13. deest	<i>et</i>
	ib.	14.	<i>etiam jugis atque</i>
	12.	ult.	<i>et nox</i>
	16.	2.	<i>quantum</i>
	20.	15.	<i>excidere</i>
	21.	17.	<i>militum in agmine</i>
	23.	16. deest	<i>erat</i>
	25.	4.	<i>amplas civitates</i>
	ib.	17.	<i>viētus Oceanus</i>
	26.	2.	<i>specie prudentium ignavi</i>
	ib.	20.	<i>de salute, pro gloria</i>
	30.	23.	<i>verbera inter</i>
	32.	12.	<i>numeros</i>
	33.	11.	<i>monitis coercitum</i>
	ib.	12. deest	<i>accendendum</i>
	35.	2.	<i>robore, vice contra ruere</i>
	ib.	8.	<i>ideo, vice res et</i>
	36.	25.	<i>in aperto</i>
	37.	11. 12.	<i>in gradu, vice ægre diu</i>
	38.	24.	<i>trecenti quadraginta</i>
	43.	penult. deest	<i>est</i>
	46.	14.	<i>Albanam villam</i>
	47.	25.	<i>decorabimus.</i>

